

NYUGVÓ NAPBAN

Japán halálversek

Dette Gábor műfordítás-meditációi

Kerekes Judit és Dette Gábor fényképeivel

NYUGVÓ NAPBAN

Japán halálversek

Dettre Gábor műfordítás-meditációi

Kerekes Judit és Dettre Gábor fényképeivel

Cédrus Művészeti Alapítvány
Budapest, 2024

Szerkesztette: Domokos Johanna
Szakmai lektor: Cseresnyési László
Olvasószerkesztő: Halmi Tamás

A kötetben található fotókat Kerekes Judit és Dettre Gábor készítette.

Köszönettel a berlini Szamurájmúzeumnak (Samurai Museum, Berlin) és Alexander Jöchel igazgatónak az engedélyért, valamint Alexandra Weber kurátornak a segítségéért (www.samuraimuseum.de).

Első borítókép: Kacusika Hokusai: Basó, a költő (19. századi fametszet).
Címlapkép: Amitábha Buddha (Edo-korszak, 1603–1868)

*Születünk, ahogy a hullám lép ki
a tenger testéből, s halunk, ahogy
az visszaolvad és eltűnik a végtelen
vízben.*

(Buddhista közmondás)

Előszó

A mulandóságról transzkulturális, transzmediális perspektívából

A zen buddhista hagyományban gyökerező japán halálversek, vagyis dzsiszeik¹ bemutatása a magyar olvasóközönség számára több szempontból is áldásos kihívás. Először is, a dzsiszei műfaja különleges helyet foglal el a japán irodalomban és kultúrában, mivel az élet elmúlásával, a halál elfogadásával, valamint a lélek megváltott nyugalmanak keresésével foglalkozik. Ezek a versek egyedülálló módon tárják fel az emberi lét végességének gondolatát, amely univerzális téma, és így a magyar olvasók számára is releváns és elgondolkodtató.

Dettre Gábor világgjáró művészalkotónknak itt közölt dzsiszei fordítás-meditációi és a fotók általi kommentárjai (lásd a képek alatti sorait) alkotói betekintést nyújtanak a japán művészeti és filozófiai hagyományokba, melyek inspirációs hálózatot építenek ki Dettre Gábor ösztönművészetében. A japán kultúra mélyen gyökerezik a buddhista és sintoista eszmerendszerben, melyek központi elemei a természet ciklusai, a mulandóság, valamint az egyszerűség és a belső béke keresése. Ezek az eszmék a dzsiszeik tolmácsolásán keresztül érthetővé és átélhetővé válnak a magyar olvasó számára, gazdagítva ezzel kulturális látókörünket, és mélyítve művészi, spirituális beleérzésünket. Másfelől a filmes szemmel is rendelkező Dettre Gábor által beválasztott fotók (részben Kerekes Judit felvételei) és az azokhoz fűzött értelmezések posztmodern mininarratívát is állítanak az időtlen műfajhoz, ihletforráshoz.

A dzsiszeik műfaji sajátosságai, rövidegük és tömörségük, költői erejük, valamint mély érzelmi töltetük révén különleges olvasói élményt nyújtanak. A magyar költészetben is számos hasonló törekvés figyelhető meg, például a haikus vagy más rövid lírai formák iránti nagy érdeklődésben. A dzsiszeik e kötetbeli megidézése ezen a téren is inspirációt jelenthet a magyar költőknek és olvasóknak egyaránt. E fekete-fehér kiadvány a *Szívem, te szívem* misztika sorozat harmadik, egyben záró kiadványának (Napút 222+6) mellékleteként jelenik meg, de digitális változatában a képeket a naputonline.hu felületen színesben is megtekintheti az olvasó.

A másfél évezredes dzsiszeihagyományt megidéző jelen kötet mélyebb megértést nyújthat az élet és halál egymást átölelő kérdéseit illetően, és olvasván őket, tovább meditálva rajtuk gazdagítani tudjuk korokon és időkön túli létismereteinket, sőt még annál is fontosabb: létmegéléseinket. Mert az ilyen átélések áldásai által többek, egy-szerűek, önazonosabbak lehetünk.

Budapest, 2024. június 22.

A szerk.

¹ **dzsiszei:** halálvers, (japánul *jisei*). A halálvers a kelet-ázsiai kultúrák irodalmi hagyományainak egy – általában tömör, rövid – költészeti műfaja. Leginkább Japánban, valamint Kínában és Koreában fejlődött ki. A halálvers általánosan az elmúlásról beszél, de leggyakrabban konkrétan az író közelgő halálára vonatkozóan kínál, többnyire mély életmegfigyelésből fakadó reflexiót.

1. Lovas samurájok az Edo-korszakban, 18. század
Jelenet a diorámából (Szamurájmúzeum, Berlin)

Az élet illúzió, melyről lemondani nem tudunk.
A halál tény, melyet elfogadni nem tudunk.
Egymást ölő műanyag bábuk, műanyag lovakon, mögöttük árnyak,
a múlt, a jelen s a jövő árnyai,
arcukon büszkeség és rettegés, előttük semmi.
Egyikük – talán – tegezében, másikuk kardjának hüvelyében
tartja dzsiszeiét,
halálára írt elköszönő versét.

Arima herceg²

Ivasiróban³

Ha a sors is akarja,
visszatérek egyszer
e folyó partjára,
s meglelem a két fenyőágot,
mit ma összekötöttem.

Kakinomoto no Hitomaro⁴

Nem sejti senki sem,
hogy már a Kamo⁵ hegy
lábát nehezíti testem.
Fejem kőpárnán nyugszik,
de még vár rám a szerelmem.

Ivami⁶ megyében, halálom előtt

Mikor szilvafavirágot
szedtem lányomnak
a fa tetején,
az alattam lévő ágak
dús harmatot árasztottak.

Furcsa öreg
állít meg, rám bámulva
tükrömből.

² **Arima herceg** (640–658): Kotoku császár fia, akit 18 évesen Ivasiróban (*Iwashiro*) kivégeztek.

³ **Ivasiró**: Japán északkeleti részén, Fukusima prefektúrában (*Fukushima Prefecture*) található az Ivasiró provincia (*Iwashiro Province*).

⁴ **Kakinomoto no Hitomaro** (653 vagy 655–708): arisztokrata, korának egyik legnevesebb alkotója. Két uralkodót is – köztük Dzsitō császárnőt (*Jitō*) – szolgált mint udvari költő. Halálversét a legenda szerint feleségéhez, a már korábban meghalt Joszami-no-Otoméhez (*Yosami-no-Otome*) írta, aki szintén költő volt.

⁵ **Kamo hegy**: ma már ismertetlen.

⁶ **Ivami megye** (*Iwami district*): Kakinomoto no Hitomaro szülőföldjének régi neve. A Japán nyugati részén található terület mai neve Simane prefektúra (*Shimane Prefecture*).

Ülök otthon
szobánkban, ágyadnál,
párnádra meredve.

Mikor élt még a feleségem,
sokat álltunk kéz a kézben,
nézegetve a két szilfát
a ház előtti töltesen.
Hálóba fonódott kusza ágaik,
tavaszi levélben gazdag koronáik
olyanok voltak, mint szerelmünk.
De a szerelem s a bizalom nem elég,
nem áll meg tőle az élet-halál kerék.
Ő szertefoszlott, mint délibáb a sivatag felett.
Egy reggelen, mint madár a felhőben,
eltűnt fehér halotti selymében.
S most, hogy fiunk,
az emlék, mit rám hagyott,
sírva hívja őt,
minden, mit tehetek, hogy felveszem
s sután ringatom gyermekem.
Hisz mást neki nem adhatok.
Hálónkban a két párna
egymást érintve fekszik,
mint mi feküdtünk valaha.
Sokat ülök ott egyedül,
mikor a nap alkonyba gyengül.
Éjjel meg sóhajtozom reggelig,
hánykódva éberem
s érezve, bárhogy is siratom,
többé már nem láthatom.
Mondják, lelke
a Hakkai⁷ hegyen kísért
sasszárnyak árnyékában.
Gerinceken küzdöm át magam,
míg feljutok a csúcsra,
bár tudva tudom, hogy többé nem látom,
hogyan halvány rezdülését
sem érzem már soha
a szelíd légben,
s hogy nem segíthet ebben
se vágyam, se vég nélküli szerelmem.

⁷ **Hakkai hegye:** ősidők óta spirituális központ, hatalmas kisugárzású szent hegy, Japán legismertebb, legfontosabb száz csúcsának egyike.

2. Lét és nemlét

víz alatt
vízen levegőben
születőben elmenőben
bután állva
földbe verten
(Csehország)

Hoju⁸

Égi dicsőséget
sír hajnali holdfényben
a kakukk.

Ocu herceg⁹

Az utolsó napon

Utolsó napom,
hogy síró vadkacsát
látok az Ivare¹⁰ tavon.
Aztán eltűnök
a felhőkben.

Szami Manszei¹¹

Mi más lenne világunk,
mint hajnalban távolodó hajó
fehér hulláma?

⁸ **Hoju** (*Hoyu*): a 7. század végén élt. Életéről – versein kívül – semmit nem tudunk.

⁹ **Ocu herceg** (663–686): költő, trónörökös (*Otsu*), Tenmu császár igen népszerű fia. Apja halála után azonban nagynénje, Dzsitó (*Jito*) császárnő – igazságtalanul – árulással vádolta és rituális öngyilkosság elkövetésére, *seppukura* (*seppuku*) kényszerítette, hogy saját fiát segítse a trónra. Terve kudarcba fulladt. Ocu herceg fenti verse viszont, mint az első szó szerinti halálvers, fennmaradt.

¹⁰ **Ivare tó**: a történelmi könyvek, versek és legendák rég eltűnt híres tavának, az Ivare (*Iware*) tónak nyomait, partjának töltését és a közeli épületek romjait 2011-ben találták meg a Nara prefektúrabeli Kasiharában (*Kashihara*). A tó helye korábban ismeretlen volt. Ma a töltés szélén áll a felfedezés emlékműve, rajta a fenti vers, melyet Ocu herceg írt, könnyek között.

¹¹ **Szami Manszei** (*Sami Mansei*, 8. század): buddhista szerzetes, költő. Kevés költeménye maradt fenn, s életéről még annál is kevesebbet tudunk.

Hossin¹²

Az érkezés tiszta,
a távozás is. Akkor
mi ez a galiba?

fordítási változat:

Jönni egyszerű,
a távozás is tiszta,
akkor ez most mi?

fordítási változat:

Ragyogásból jöttem,
oda megyek vissza!
Mi az?

¹² **Hossin** (*Hosshin*, 964–1035): zen szerzetes, aki élete jó részét Kínában töltötte. Halála előtt nem sokkal visszatért Japánba, s pontosan megjósolta tanítványainak a halála napját. Mikor az elérkezett, megkérte egyiküket, hogy jegyezze le utolsó szavait. Ekkor diktálta le a fenti verset.

„De Mester!” – kiáltott fel tanítványa. – „Ez egy sorral rövidebb, mint kéne a koutához!”
(*Kouta*: hagyományos, négysoros versforma, 7-7-7 és 5 szótaggal.)

Ekkor Hossinból egy oroszlánüvöltés-szerű hang szakadt ki.

„Kháááá!” – ordította, a kouta teljes lett, és a költő meghalt.

3. Szamuráj bőrrrel bevont, díszített páncélzata
Momojama-korszak, 1568–1600 (Szamurájmúzeum, Berlin)

Szamuráj harci öltözet. Évezredes tudás, kézművesség, művészi tehetség ötvözete. Egy csoda. Viselője testének óója volt, de gazdagságával, bonyolult díszítésével, színeivel és formai megoldásaival lelkének és szellemének kinyilatkoztatása is.

Aztán a halál hirtelen kiüresítette. Kevesebb lett, és több. Nem volt már kit védenie. De ma is képviseli a tradíciót, melyben született, és cseppet sem zavarja, hogy pusztá léte ellentmond mindannak, amiről egykori viselője azon az elrejtett, apró papírszeletkén írhatott „halálversében”.

Muraszaki Sikibu¹³

Ösvényen

Találkoztunk az ösvényen,
de mielőtt biztos lehettem volna,
hogy te voltál az,
beúszott egy felhőgomolyag
eltűnt az éjféli hold,
s eltűntél te magad.

Helyem a világon

Miért lenne helyem
gyászos e világon?
A cseresznye virágzik
a dombon
óh, csak így maradjon...

Viszolyogva vágyakozva
nézem a holdat
a nyugati tenger felett,
nincs már idő semmire,
csak sós könnyeimre.

¹³ **Muraszaki Sikibu** (*Lady Murasaki*, kb. 973 – 1014 vagy 1025): japán író, költő és a *Heian*-korszak (794–1192, mialatt a birodalom központja *Heian-kyō*, mai nevén *Kyōto* volt, magyarul „Kiotó”) császári udvarhölgye. Neve felvett, eredeti nevét nem ismerjük. Leginkább a *Gendzsi szerelmei* (*The Tale of Genji*) szerzőjeként ismert. Az 1000–1012 között írt, páratlanul tehetséges, 1100 oldalas alkotás nemcsak a világ egyik első regénye, mely gyakorlatilag minden műfaji előzmény nélkül jött létre, de a japán irodalmi nyelv kialakulásának egyik mérföldköve is. 1005 körül – feltehetően írói hírneve miatt – Muraszakit meghívták a császári udvarba, Sósí (*Shōshi*) császárnő társalkodónőjének. Szolgálatá alatt is írt, és az udvari élet jeleneteivel egészítette ki munkáját. Öt-hat év után a visszavonuló császárnővel együtt elhagyta az udvart.

A *Gendzsi szerelmei* már az elkészültét követő évtizedben is Japán-szerzte ismert és népszerű volt. Másolt példányokban terjesztették, és szinte rögtön elismerték mint a klasszikus japán irodalom egyik főművét. A 13. század óta japán művészek, farnetszetkészítők illusztrálják a mű történetét.

Muraszaki Sikibu költészeti munkái, a *Lady Murasaki naplója* és a napló részének tekinthető *Költői visszaemlékezések* szintén az elmúlt ezer év legnépszerűbb japán irodalmi alkotásai között vannak.

Míg fenti verseinek egyike sem saját közelgő halálára írt dzsiszei alkotása, addig megállapítható, hogy költészeti munkáinak jó részére jellemző a nosztalgikus hangulat, az élet elmúlása s a természet örök forgása feletti melankolikus, beletörődő töprengés, ami miatt – nem hangsúlyozva ismét írói nagyságát – kihagyhatatlannak minősült e kötetből.

A tücskök éneke

Elhal a sövényben
a tücskök éneke,
megakadályozhatatlan
az ősz senyvedése,
milyen szomorúak lehetnek ők is ma...

Holddal utazó,
Nyugatra tartó üzenetek,
hogy felejténék el
hírt küldeni
a vándor felhőkkel?

Ha eltűnnék,
jönnél-e utánam
a sírig
nevemet keresve
a köveken?

Kaszuga¹⁴ felé menve
mást se látok a földeken,
csak hóbuckákat
meg itt-ott
friss hajtásokat.

Szomorú fűze e világnak

Ahogy átlustálkodom magam
e hosszúra nyúlt tavaszi napon,
felettem a fűz ágai összevissza
bogozódnak, mint ügvei
e szomorú világnak.

Lesz e bárki e világon,
ki továbbmegy majd és újra tovább?
Ecsete elakadt,
a szó meg: a sosem homályosuló emlék... hát...

¹⁴ **Kaszuga:** a Dél-Japánban található, Fukuoka prefektúra 110.000 lakosú, kevésbé nevezetes városa.

4. Szamurájpáncélzat, szörny („*sikami*”)-díszítéssel
Momojama-korszak, 1568–1600 (Szamurájmúzeum, Berlin)

Üres váz emberformájú nem-ember páncélzata egy régmúlt kor emberének, tekervényes díszével, rémisztő formájával hordozója egy hagyománynak, s gyönyörűen megmunkált megtestesülése az önámításnak amiben egykori védence élt, tárgyiasult lenyomata az ő életének, létéről vallott hitének és haláltól való – melyet vele próbált elkerülni – rettegésének.

Minamoto no Jorimasza¹⁵

Részlet a *Heike Monogatari* történetéből

Rothadó farönkként
félíg földbe ásva
sikklik virágtalan létem
a végső magányba.

Szaigjo Hósi¹⁶

Tavasszal vágyom
elmenni, virágzó
cseresznyefa alatt,
telihold idején.

Taira no Tadanori¹⁷

Virágok vendége

Sötétségtől megveretve
ágak alatt fekszem.
Vajon virágok fogják
vendégül látni testem?

¹⁵ **Minamoto no Jorimasza** (*Minamoto-no-Yorimasa*, 1104–1180): samuráj harcos és költő, nyolc császárt szolgált mint a „Fegyvertár Őrzője”. Miután egy buddhista templom védelmében csatát veszített, ellenfelei rituális öngyilkosságra, szeppukura kényszerítették.

¹⁶ **Szaigjo Hósi** (*Saigyō Hōshi*, 1118–1190): arisztokrata, Toba császár testőre, majd 22 éves korától szerzetes. A buddhizmus Gautama halálát követő harmadik korszakának – melyet a „Törvény” (*dharma*) lehanyaglása periódusának tartottak – melankolikus költője.

¹⁷ **Taira no Tadanori** (*Taira-no-Tadanori*, 1144–1184): költő és testvérének, a Taira klán vezetőjének, Taira no Kijomori-nak (*Taira-no-Kiyomori*) tábornoka. Harcban halt meg, halálversét a tegezében találták a csata után.

Rankei Dorjú¹⁸

Harmincnál is több éve küzdök,
hogy létem megszűnjön.
Most, hogy a halálba hullok,
az ég megperdül, a föld zokog.

Goku Kjonen¹⁹

Az igazság a jövő, a jelen
és a múlt Buddháiban ölt testet.
A tanítást, mit hitünk atyjaitól kaptunk,
botom végében leled.

Szajondzsi Sósi²⁰

És leszállt az ég.
Ahogy tegnap is,
a nap átbukott
a hegycsúcson,
s a harangok zúgtak.

Súhó Miócsó²¹

Kabócapáncél:
hej, ha tudtam volna, hogy
ez volt életem!

¹⁸ **Rankei Dorjú** (*Rankei Doryū*, 1213–1278): kínai származású zen mester, a japán Rinzai-iskola egyik ágának alapítója.

¹⁹ **Goku Kjonen** (*Goku Kyonen*, 1216–1272): zen buddhista szerzetes, költő. A legenda szerint, mikor érezte a vég közeledtét, felemelte fejét és körötte ülő tanítványaira nézett. Majd botjával koppantott egyet a földön, és elmondta a fenti verset. Aztán ismét koppantott és felkiáltott: „Lássátok! Lássátok!” Majd továbbra is mereven, egyenes háttal ülve meghalt.

²⁰ **Szajondzsi Sósi** (*Saionji Shōshi*, más néven *Eifuku Mon'in*, 1271–1342): a Kamakura-kor (1185–1333, a Kamakura-sógunátus kora) ünnepeelt költőnője, a 92. császár, Fusimi (*Fushimi*) felesége.

²¹ **Súhó Miócsó** (*Shūhō Myōchō*, 1282–1337): a zen Rinzai-iskolájának szerzetese, a rigorózus rend, a szigorú fegyelem híve.

Kozan Icsikió²²

Üres kézzel jöttem,
mezítláb megyek,
érkezésem, búcsúm
összekuszálódott,
egyszerű események.

5. fénybe rohanva
értelmet keresve félve
elenyészve
(Zöld-foki-szigetek)

²² **Kozan Icsikió** (*Kozan Ichikyō/Ikkyō*, 1283–1360): zen szerzetes, költő. Tanítványai lejegyezték, hogy a verset utolsó napjának délelőttjén, élete legvégső pillanataiban írta, majd mikor befejezte, letette az ecsetet, és ahogy volt, ülve meghalt.

Mumon Genszen²³

Az élet örökké forgó kerék.
Minden napja egyformán fontos.
Ki halálakor verset idéz,
jeget ad a hóhoz.

fordítási változat:

A lét örök-forgó kerék,
minden napja fontos,
ha halálozkor verselsz,
jeget adsz a hóhoz.

Az élet
barlangból áradó ködfelhő.
A halál hold,
égi pályán kerengő.
Ha értelmükön sokat rágódnál,
mint pányvázott számár,
körben toporognál.

Taiheiki²⁴

Részlet *A Nagy Béke Krónikájából*
(*Heike Monogatari*)

Mondják, régtől fogva:
„Nincs halál, nincs élet.
Felhőtlen az ég, s a
folyók vize tiszta.”

fordítási változat:

Élet s halál nincs.
Felhőtlen az ég, s a
Folyó tiszta.

²³ **Mumon Genszen** (*Mumon Gensen*, 1322–1390): zen buddhista szerzetes, állítólag Go-Daigo császár törvénytelen fia. Apja halála után, 1340-ben lett szerzetes, majd a mongol eredetű Jüan-dinasztia (*Yuan-dinasztia*, 1271–1368) által kormányzott Kínában töltött sok évet.

²⁴ **Taiheiki**: történelmi eposz, része *A Nagy Béke Krónikájának*, mely kalandos történetek gyűjteménye, s mely maga része a 14. századi *Heike Monogatari*-nak (ami a Taira és a Minamoto klánok harcának, az 1180–1185 közötti Genpei-háborúnak az 1330 előtti epikus feldolgozása).

fordítási változat:

Se élet, se halál,
se felhő az égen,
se szenny a vízben.

Minamoto no Tomojuki²⁵

Részlet *A Nagy Béke Krónikájából*
(*Heike Monogatari*)

Élet s halál közt imbolygok
már vagy negyvenkét éve.
Most fejre álltak a hegyek, a folyók,
s a föld s az ég átfordult a semmibe.

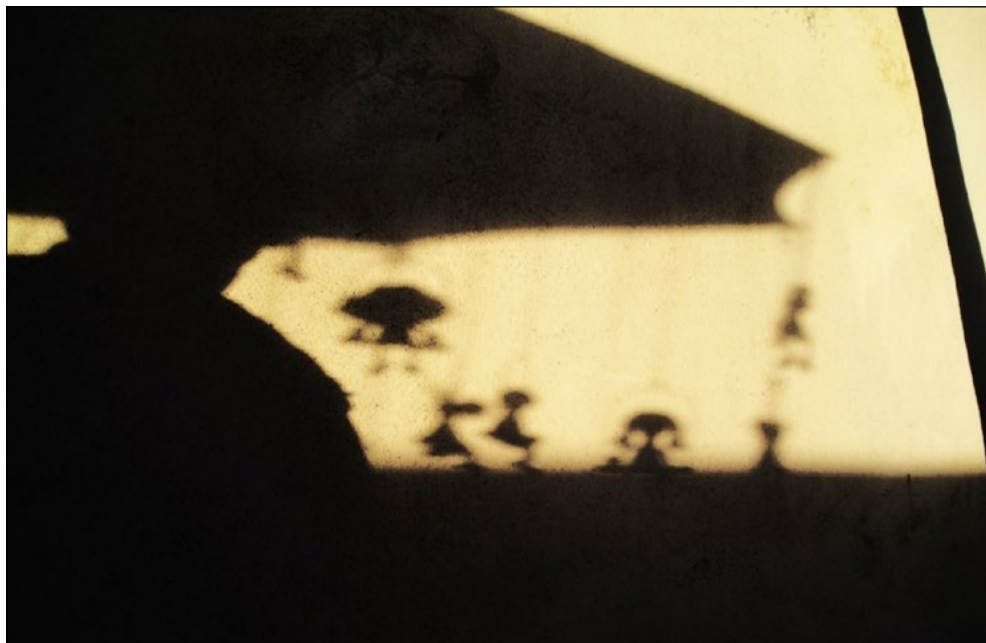
Ikkjú Szódzsun²⁶

Most, halálom óráján
megmozdultak beleim –
áldozat ez a
világok urának.

²⁵ **Minamoto no Tomojuki**nak (*Minamoto-no-Tomoyuki*), a kalandos életű epikai hősnek tulajdonított részlet *A Nagy Béke Krónikájából*.

²⁶ **Ikkjú Szódzsun** (*Ikkjú Sōjun*, 1394–1481): költő, festő, excentrikus zen szerzetes, akinek rendkívüli hatása volt magára a zenre is és a zen mentalitás elterjesztésére a különböző művészetekben. Híres ellenzője volt a szerzetesi cölibátusnak. Mindkét fenti verse túlzott öntudatot, kérkedést sejtet, ami azonban sokkal inkább őszinte, palléroztalan stílusának és humorának folyománya, mintsem önteltségének megnyilatkozása. Lejárt életének, elgyengült testének utolsó – és tegyük hozzá, szerény – ajándéka, „bélmozgása” csupán, mit a „világok urának” fel tud ajánlani. A másik vers – mely a ránk maradt kézirat tanúsága szerint halála pillanatához még közelebb születhetett – a zent „elért” ember magányosságáról, tudásának intim, egyedi voltáról, rejtélyességéről, más számára való érthetelenségéről beszél. S ez érthetően a *Sumeru* (a buddhista világ szent hegye, a világ középpontja) hegyétől délre élőkre, vagyis a buddhista tér összes lakójára, sőt magára a költő mesterére is vonatkozik.

Van-e bárki a világek központjából²⁷
délre eső királyságokban,
ki zeneműt értene?
Akár Ken'ó²⁸ mester maga is jöhetne,
az ő tudása se érne egy vasat se.

6. körhinta

pörgés száguldás
azt hiszed te irányítod
de mikor hirtelen vége szakad
bár még mennél egy kört
megérted...
(Csehország)

²⁷ **Világek központja:** a hindu, dzsainista és buddhista kozmológia szent, ötcsúcsú hegye, a Meru, más néven Szuméru (*Sumeru*), a fizikai, metafizikai és spirituális univerzum központja.

²⁸ **Ken'ó mester:** a Rinjai-iskola szerzetese, a fiatal Ikjú tanára, spirituális vezetője. Mikor meghalt, a 21 éves Ikjú öngyilkossági szándékkal folyóba vetette magát, azonban anyjának egy cseléde a partról bekiabálva jobb belátásra készítette a költőt.

Siaku Niudo²⁹

Kardom suhintva
kettészelem a semmiséget;
tomboló tűz közepén
frissítő szellő kél!

Óta Dókan³⁰

Ha nem tudnám,
hogy halott vagyok,
most siratnám a létet,
mit elhagyok.

Kaiszen Dzsóki³¹

Nem kell hegyre mászni vagy
patakpartra vonulni,
ha békében akarsz elmélyülni.
Lecsendesített lelkedben
a tűz is hideg és frissítő.
Ha lemondnál személyiségedről,
hűvösség támad bensőd tüzéből.

²⁹ **Siaku Niudo** (*Shiaku Nyudo*, ?–1333): szamuráj, költő. Fenti verse egy különösen sokat idézett, fontos és sokak által szeretett halálvers.

³⁰ **Óta Dókan** (*Ōta Dōkan*, 1432–1486): szamuráj, majd költő, építész és buddhista szerzetes. Ő tervezte és építette Tokió (akkori nevén *Edo*) ma is álló császári palotáját.

³¹ **Kaiszen Dzsóki** (*Kaisen Jōki*, 1500–1582): buddhista szerzetes. Egy csata során ellenségei elevenen elégették őt is és szerzetestársait is. Ekkor fogalmazta meg tanítványainak a fenti gondolatot.

7. hajnal vagy alkony
a hőscincér zavartan
énekel a parton
(Észtország)

Óucsi Jositaka³²

A győztes is,
a vesztes is harmatcsepp
vagy villámlás az égen.
Ily egyszerű a világ
szerintem!

³² **Óucsi Jositaka** (*Ōuchi Yoshitaka*, 1507–1551): daimjó (*daimyō*), nagy hatalmú tartományúr, földesúr, a sógunnak (*shogun*), a sokszor a császárnál is nagyobb hatalmú birodalmi hadvezérnek a vazallusa. Nyugat-Japán legbefolyásosabb családjai egyikének, az Óucsi klánnak a feje, barátja és védelmezője Go-Nara császárnak, ami egyben halálának okozója is volt. Az Óucsi klán féltékeny tagjai rövid fegyveres felkelés során kiirtották a császári udvar jó részét, majd Óucsi Jositakát rituális öngyilkosságra (*seppuku*) kényszerítették.

Ueszugi Kensin³³

Egy kupica pálinka csupán
az élet gazdagsága.
Negyvennyolc évem hull most álomba.
Nem tudom, mi az élet, s mi a halál.
Jön s megy az idő, az egész látomás talán;
Mennyt s Poklot magam mögött hagytam,
állok a holdfényes hajnalban,
fojtó felhőktől szabadultan.

Tojotomi Hidejosi³⁴

Harmatként jött életem
harmatként hagy el engem.
Oszaka nem más, mint
álmot követő álom.

fordítási változat:

Harmatcsepp jött s ment.
Oszakát kormányoztam.
Álom az álomban.

Hódzsó Udzsimasza³⁵

Őszi szele estémnek,
kergesd a tiszta holdfényt rejtő felhőt,
az agyamra súlyosodó ködöt!

Eltűnök én is, s hogy erről mit hiszek?
Az égből jöttem, s vissza oda megyek.
Ez is egy elmélet!

³³ **Ueszugi Kensin** (*Uesugi Kenshin*, 1530–1578): nagy gazdagsággal és befolyással bíró daimjó. Az Ecsigo provincia (*Echigo Province*, Közép-Japán) ura, aki nemcsak hadvezetésben volt zseniális, de híres volt csatákban mutatott ügyességéről és közigazgatási tehetségéről, amivel az általa irányított provinciát felvirágoztatta.

³⁴ **Tojotomi Hidejosi** (*Toyotomi Hideyoshi*, 1537–1598): szamuráj és daimjó. Ő nemcsak Hódzsó Udzsimaszát győzte le (lásd fenn), de egész Japán második egyesítését is neki tulajdonítják.

³⁵ **Hódzsó Udzsimasza** (*Hōjō Ujimasa*, 1538–1590): ő volt a Hódzsó klán negyedik feje, Odawara (*Odawara*) nagy hatalmú ura. Mikor vára – mely a mai napig ismert nevezetessége az egyébként jelentéktelenné vált városnak – elesett, szeppukut, rituális öngyilkosságot követett el. Fenti versét akkor írta.

8. Szamurájpáncélzat, medvebőrrel fedve
Edo-korszak, 1603–1868 (Szamurájmúzeum, Berlin)

Arc nélküli, szem nélküli, test nélküli, agy nélküli semmi.
Harc vértzet, kifinomultan megmunkált,
művészi tehetséggel tervezett öltözet,
ami – végső soron – nem tudta megvédeni viselőjét.
Hogy mitől, nem tudjuk. Csak hogy nincs.
Míg a páncélzat ma is itt van és lesz még évezredekig,
ha jönnek még utánunk évezredek.
Nem rajtuk múlik.

Tokugava Iejaszu³⁶

Elmész-e vagy maradsz, egyre megy.
De ha mész, veled senki nem mehet.
Mily kellemes! Két ébredés és egy alvás.
A tovatűnő élet álma!
A hajnali rózsza harmata.

Gessu Szóko³⁷

Belégzés, kilégzés,
előre, vissza,
élni, halni:
nyilak, egymásra lőve
félúton találkoznak
céltalan repülve,
semmibe hasítva –
így térek vissza a forrásba.

³⁶ **Tokugava Iejaszu** (*Tokugawa Iejaszu*, 1543–1616): alapítója és első sógunja, császár által kinevezett katonai vezetője volt a Japánt 260 évig uraló Tokugava-sógunátusnak, ami ily módon az ország de facto, katonai kormánya volt az Edo-korszakban. Tokugava Iejaszut már életében mint Japán egyik egyesítőjét (lásd fentebb Tojotomi Hidejosit), halála után pedig mint megvilágosult „szentet” tisztelték.

³⁷ **Gessu Szóko** (*Gesshu Sōko*, 1617–1696): tagja és mestere a zen Szótó iskolájának (mely egyike a három fő zen irányzatnak, a Rinjai és az Obaku mellett). A szerzetesi szabályzat megújítója.

9. Ijedten kaptam
fel fejem s ölni kész
árnyamra meredtem
(Olaszország)

Kumazava Banzan³⁸

Búcsúzom –
harmatcsepp a fűvön,
eltűnök, mint minden.

Macuo Basó³⁹

Úton, betegen
álmom száraz mezőn
kalandozik.

fordítási változat:

Úton, betegen
álmom hervadt mezők
felett szárnyal.

Ezen az úton
lélek se jár
ez őszi estén.

Száraz ágon ül
a pihenő varjú
őszi alkonyon.

³⁸ **Kumazava Banzan** (*Kumazawa Banzan*, 1619–1691): konfucianus gondolkodó és költő, aki szembekerült a Tokugava-sógunátussal (lásd fentebb), mert a kormányzást érdemek és rátermettség alapján tartotta volna igazságosnak és hasznosnak, szemben a kor öröklődési rendszerével. Bár egy időre nézeteiért bebörtönözték, végül mégis természetes halállal halt meg.

³⁹ **Macuo Basó** (*Matsuo Bashō*, 1644–1694): a legnagyobb hatású haikumester, aki ma házájában, de nemzetközileg is talán a legismertebb japán költő. Azonban érdekes módon ő maga a haikuival szemben a tradicionális, sok költőt bevonó, közösségi verselési formában, a renkuban írt műveit tartotta értékesebbnek. „Sok követőm képes haikut írni, akár olyan jókat is, mint én. De amiben igazán meg tudom mutatni, hogy ki vagyok, az az egymásba fűződő renkuforma.” – mondta. Utazási naplói szintén egyedülállóan érdekesek. Bár formális dzsiszeit Basó nem írt, a tradíció „Úton, betegen...” kezdetű haikuját tartja világtól való búcsújának.

fordítási változat:

Levéltelen ágra
varjú száll pihenni
nyárvégi alkonyon.

Elszállt a tavaszi este,
míg a cseresznyevirágzást
néztük.

A tücskök énekében
nincs célzás
közelgő halálukra.

Issó halálára

Nyílj meg, sír!
Zokogásom dala
az őszi szél.

Szellőztetni köntöst
valakin, aki már nincs:
őszi nagytakarítás.

Az első hó
épp csak hajlít egy kicsit
a nárcisz levelén

Halál

Itt van hát, megadom
magam, jeges szél
fújt át rajtam.

10. Teljes arcot takaró, ijesztő maszk, része a harci öltözetnek
Edo-korszak, 1603–1668 (Szamurájmúzeum, Berlin)

A semmi rémisztése semmiért
vagy rettegése a semmitől.

Mukai Kjorai⁴⁰

Húga, Csine-dzso halálára

Kezemben
szomorúan kihunyt a
szentjánosbogár!

Csine-dzso⁴¹

Könnyen felragyog,
úgy alszik ki a
szentjánosbogár!

Koszugi Issó⁴²

Szívem mélyén
gyönyörű a havazás!
Felhős a nyugat.

⁴⁰ **Mukai Kjorai** (*Mukai Kyorai*, 1651–1704): szamurájszalád szülötte, apja orvos, ő maga nagy híve a harci művészeteknek, költő és Basó egyik legközelebbi tanítványa, a mester azon korszakában, mikor az elmúlás és tökéletlenség esztétikájával foglalkozott (*wabi sabi*). Mukai kortársai véleménye szerint „gyengédség és keménység elegye” volt. Poétikai munkái útmutatóként szolgáltak későbbi korok költői számára is. Felesége és húga, Csine-dzso (lásd fent) is jeles költő volt.

⁴¹ **Csine-dzso** (*Chine-jo*, ?–1688): az ismert költő, Kjorai húga. Egy időben bátyjával együtt utazgatott, s vele egyenrangú vagy az övéinél is jobb haikukat írt.

⁴² **Koszugi Issó** (*Kosugi Isshō*, 1652–1688): Basó tanítványa és követője. Mestere utazása közben vette Issó halálhírét. Megrendülten írta meg a fájdalmas pillanatot (lásd Basó).

Konisi Raizan⁴³

Sajnálom, hogy most
kell meghaljak, mikor
a szilva virágzik.

fordítási változat:

Sajnálom, hogy
halálomon vagyok, mikor
a szilva virágzik.

Kikaku Takarai⁴⁴

Téli éjen
minden ok nélkül
a szomszédot hallgatom.

fordítási változat:

Téli éjcsendben
a szomszédot hallgatom,
bár nincs rá okom.

Edo tavaszán
nem múlik el egy nap se
harangzúgás⁴⁵ nélkül.

⁴³ **Konisi Raizan** (*Konishi Raizan*, 1654–1716): egy orvosi eszközökkel kereskedő üzletember fia, ki korának neves haikuköltője lett. Már hétévesen ismerte ezt a versformát. Kilencéves volt, mikor apja meghalt, attól kezdve anyjával élt egészen annak haláláig, amikor is ő már negyvennyolc éves volt. Három évvel később házasodott először, majd felesége hirtelen halála után, ötvenhét évesen másodszer. Két fia született, az idősebbet már egyéves korában elvesztette.

⁴⁴ **Kikaku Takarai** (1661–1707): apja Edóban volt orvos, ő azonban a költészetet választotta hivatásul. Basó tanítványai közül a legsikeresebb. Mestere halálától kezdődően az ő haikustílusa volt a legjelentősebb befolyásolója a következő száz év költészetének, egészen Buszon feltűnéséig. Májig népszerű dokumentarista összegzést írt Basó utolsó napjairól. Halálának 300. évfordulóján egy angol–japán nyelvű renkut szervezetek, melynek nyitóverse Kikaku költeménye (lásd fent, „Edo tavaszán...”) volt.

⁴⁵ A **harangok** a japán kultúrában az időmúlás és a konkrét veszélyek jelzésén túl szerencsét is hoznak, és általában óvnak a szerencsétlenségtől.

Siba Szonome⁴⁶

Van virág
a tölgyes mélyén,
mit senki se lát.

Mélyül az éj,
a bogárizigégés eltűnik
a kövekben.

Rég elszáradt
az ibolya
a zsebkendőmben.

Ismeretlen férfi⁴⁷

Kivégzés előtt

Kakukk, dalod végét
majd a halál földjén
hallgatom meg.

⁴⁶ **Siba Szonome** (*Shiba Sonome*, 1664–1726): egy orvos felesége, zen költőnő, Macuo Basó barátja. Levelezésük a zen és a haiku történetének kincse. 1694-ben, utolsó látogatása alkalmával Basó egy haikuval tisztelgett a költőnő előtt: Nézem, nézem, szemernyi por sincsa fehér krizantém szemében.

Siba Szonome Iszében (*Honshu* szigetének egy kb. 125 ezres városa) született, Japán legszentebb sintó központja, az iszei szentély papjának lányaként. Szépségéről, szellemének tisztaságáról és tehetséges, őszinte költészetéről egyaránt ismert volt.

⁴⁷ **Ismeretlen férfi**: dala maradt csak fenn, melyet a kivégzése előtti pillanatokban írt.

11. Nőszínházi maszk, nőt alakító férfi színész számára
Edo-korszak, 1603–1868 (Szamurájmúzeum, Berlin)

Éteri szelídség, szépség és érzékenység.
Többet tud, tisztábban és messzebbre lát
minden szamurájnál.
Nincsenek ostoba vágyai,
célja nem a lét szeretete,
hanem a túlélés.

Hokusi⁴⁸

Írok, törlek,
újra írok, törlek, a mák
meg virágzik.

Hamu, leégett kunyhómé,
de szép a virágzó
cseresznye a hegyen!

fordítási változat:

Itt kunyhóm pernyéje,
ott a hegyen a virágzó
cseresznye.

Egy futó pillanatra

Futó pillanat,
a szentjánosbogár halála,
magány és sötét.

Zaisiki⁴⁹

Dér a fűvön
tűnékeny forma,
és nem az.

⁴⁸ **Hokusi** (*Hokushi*, 1665–1718): igazi neve Tacsibana Gendzsiró (*Tachibana Genjirō*). Egy kardfényesítő család szülötte, aki nemcsak Basó tíz legjobb tanítványának egyike, de Észak-Japán haikucsoportjainak az oszlopa is volt. Basó számos vándorlásának egyikén mesterével tartott. Elválásuk helyét a Tenriju-Dzsi (*Tenryu-Ji*) templom (a zen Tenriju-Dzsi ága legfontosabb temploma) emlékköve jelzi.

⁴⁹ **Zaisiki** (*Zaishiki*, ?–1719): halála dátumán kívül nem tudunk róla sokat. Fenti, rejtélyes gondolata viszont fontos és érdekes.

Maszumi Kató⁵⁰

Lement a hold,
jeges dér hull a reggel
ragyogására.

Hakuin Ekaku⁵¹

Óh, fiatalok!
Ha rettegték a haláltól, szűnjetek meg ma!
Nem létezve
már nem haltok meg soha.

Kansu⁵²

Bár eltűnt az őszi hold,
sugarát mellemen
hagyta.

⁵⁰ **Maszumi Kató** (*Masumi Katō*, 1684–1725): Edo halkereskedéséről híres körzetében, Uogashiban (*Uogashi*) született. Maszumi Kató a kabuki *Katō-bushi* iskolájának alapítója. (A kabuki több száz éves, népszerű színház, melyben a dráma a zenével, a pantomimmal, a jelzésszerű színészi játékkal, a díszletekkel és a jelmezekkel együtt hozza létre művészi hatását.) Maszumi Kató újításának lényege bizonyos narrációs részek samiszen (shamisen, három húros hangszer)-kíséréttel való kántálása. Ez az erőteljes, éneklő előadás óriási népszerűségre tett szert Edóban, különösen a kifinomultabb, tanultabb nézők körében.

⁵¹ **Hakuin Ekaku** (1686–1769): a japán zen egyik leghatásosabb képviselője, akit bódhizattvá-nak (*bodhicitta*), vagyis olyan, már megvilágosodott lelkű embernek tekintettek, aki pusztán azért született újra emberként, hogy segítsen másokon. Egy szigorított mentalitás meditációba és koan (meditációban használt, tömör, ellentmondásos kijelentés vagy kérdés)-gyakorlatba integrálásával megújította a sokáig stagnáló Rinjai-iskolát.

⁵² **Kansu** (*Kanshu*, 1694–1772): Japán tradicionális naptárának nyolcadik holdhónapjában (szeptember és október között) teliholdkor szokás volt a tiszta égen a csillogó holdat nézni, s az eseményt mindenféle rítusokkal, gyümölcs- és virágadományokkal, füstölő égetésével, ételkészítéssel és persze versírással megünnepelni. Kansu versében a kedves ünnepet komorrá sötétíti a költő mellén maradt holdsugár, a halál előérzete.

Fukuda Csijo-ni⁵³

Remeg a forró lég
a nedves
kő felett.

Akárhogy is
pampák ezüstös füve,
bízd magad a szélre.

Folyondár tartja
fogva vödrömet,
a szomszédtól kérek majd
vizet.

Haiku Basó portréján

Figyelni jó,
nem figyelni is az,
dalol a fülemüle.

A kimonó és
a szív kiszellőztetéséből
sosem elég.

Az asszonyok megint
kócosan dolgoznak
a földeken.

⁵³ **Fukuda Csijo-ni** (*Fukuda Chiyo-ni*, 1703–1775): az Edo-korszak japán költőnője, buddhista apáca, aki egy egyszerű, képtekercskészítő mester családjába született. Széles körben a haiku (akkori nevén *hokku*) egyik legnagyobb költőjeként tartják számon. Basó követője, de hamar saját hangjára talál, és már tizenhét évesen Japán-szerte ismert alkotó. Elismerésére utat nyitott más női művészek számára is. Tizenhét éves és ismert költő már, mikor megházasodik, de egyetlen gyermeke és férje is meghal, mielőtt betöltené huszadik életévét. Soha nem megy férjhez többé, és ötvenkét évesen buddhista apáca lesz. Csijo-ni költészetére a természeti világ megbecsülése, a szépség fáradhatatlan keresése jellemző. Stílusát a közvetlenség és díszítetlen egyszerűség jellemzi, egyetlen pillanat lényegének minimális nyelvezetű megragadása. Ugyanakkor, mintegy felülről vizsgálva korát, annak nemcsak költői összefoglalója – egyszersmind dzsiszeipoétája –, de a férfi és a nő szerepének vizsgálatával új távlatokat is nyitó művész. Csijo-ni mint a japán–koreai kulturális kapcsolatok kezdeményezője és szorgalmazója is ismert.

Ma kivételesen
férfiak ültetnek
a rizsföldeken.

Lila füstfelhő
felettem, színe, mint
az íriszé, vagy nem?

Búcsú:
vörös pipacsszirmok
úsznak a vízen.

Pillangó

Mit álmodik vajon
szárnyaival egy helyben
legyezgetve?

Csoha⁵⁴

Őrjöngő tengerbe
jégtömb siklik a
a fedélzetről.

⁵⁴ **Csoha** (*Choha*, más néven *Doppo-an Choha*, 1703–1740): haikuköltő, életéről – versei kivételével – semmi lényeges információ nem maradt fenn.

12. végtelen alagútban
hőpölygő áradatban
mintha szerelmem
menne előttem vagy nem
már nem emlékszem
(Spanyolország)

Dzsokun⁵⁵

Bong az újévi
harang, bár eszembe se volt
megöregedni!

⁵⁵ **Dzsokun** (*Jokun*): gyakorlatilag ismeretlen az élete, még fontos dátumait is homály övezi. De haikuja máig kedvelt, hisz az univerzum legáltalánosabb jellemzőjét, mindannyiunk legkevésbé szeretett és vágyott életélményeit fogalmazza meg: az idő múlását és vele elmúlásunkat. Japánban az újévi harangozás 108 kongatásból áll, figyelmeztetésül a 108, mindannyiunkat gyöttrő vágyról való lemondás szükségességére. A japán ember éveinek száma is ezen a napon, újév napján lesz eggyel nagyobb, függetlenül születése pontos dátumától.

Tokó⁵⁶

A halálvers nem
más, mint félrevezetés.
A halál halál.

fordítási változat:

A halálvers
csupán ámítás – a
halál az halál.

Josza Buszon⁵⁷

Bár minden lyukban,
szegletben hideg van még,
a szilva virágozik.

A templom
harangjában
pillangó szundikál.

⁵⁶ **Tokó** (*Tokō*, 1710–1795): zen buddhista szerzetes, aki a halálversről mint formáról, ami persze tényleg nem mindig nélkülözi az álságosságot, az önteltséget és a magamutogatást, meglehetősen ironikusan szól fenti, saját dzsiszei haikujában, egyszersmind rámutatva a téma mindenkifeletti súlyára s az azt megérteni akaró, halandó ember tehetetlen küzdelmére.

⁵⁷ **Josza Buszon** (*Yosa Buson*, 1716–1784): egy cselédlány törvénytelen gyermekeként született, rendkívüli tehetségű költő és festő, Basó és Issza mellett az Edo-korszak egyik legnagyobbja, és egyike az említettek, valamint Siki mellett a japán nyelv négy legtehetségesebb és legnépszerűbb haikuköltőjének. Haiga alkotásairól is ismert (a haiga jórészt haikuköltők által gyakorolt festészeti forma, mely sokszor magát a verset is tartalmazza, melynek tág értelemben vett illusztrációja), és haibunban (vers és próza elegye) is dolgozott. Húszéves kora körül Edóba ment, és a költő, Hajano Hadzsín (Hayano Hajin) tanítványa lett. Bálványa, Macuo Basó példáját követve beutazta Észak-Honsú (*Honshu* szigete) vadonját, amely annak idején Basó híres útnaplójának, *Az önmegismeréshez vezető szűk ösvény*-nek volt inspirációja. Saját feljegyzéseit – első ízben Buszon név alatt – 1744-ben publikálta. Buszon 45 évesen megnősült, született egy lánya, de hiányolva alkotói szabadságát, családját elhagyva 51 éves korában Kiotóba költözött.

Buszon nem csupán mint költő világhírű a mai napig, de képzőművészeti munkái révén is ismert és nagyra tartott. Rajzait a világ legjelentősebb múzeumai őrzik.

Felhőt hörpölve
cseresznyevirágot lehel
a Josino⁵⁸ hegy.

Szirmok hullanak,
nem tudnak ellenállni
a holdsugárnak.

Éjszaka –
rágom a fagyott ecsetet
maradék fogaimmal.

fordítási változat:

Éjsötétben:
fagyott ecsetet rágok
megmaradt fogaimmal.

Csontjaimban érzem
takaróm hímzését –
fagyos az éj.

Nem maradt más, mint
a szent név kántálása
és a halál.

fordítási változat:

Nincs más hátra,
mint a szentség imádása
és a halál.

⁵⁸ **Josino** (*Yoshino*) hegy: spirituális központ s egyszersmind írók, költők kedvelt találkozóhelye. Mintegy 30.000 díszcseresznyefájáról (*sakura*) híres. Egyike Japán UNESCO által védett világörökségeinek.

13. ága-bogán át nem
verekedem magam
sérülni nem akarok
gyáva vagyok
ha ezt előre tudom
más utat választok.
(Magyarország)

Ginko⁵⁹

Lucsokká lett
a tél hava, látod?
S én még vagyok!

fordítási változat:

Olvad a tél hava
Minden lucskos, látod?
S hogy én még vagyok?

fordítási változat:

Látod hogy lesz
a tél havából lucskok?
De én még vagyok!

Kosigaja Gozan⁶⁰

Hó hullott tegnap
mint cseresznyevirág,
s mint víz csobog ma tova.

Karai Szenrjú⁶¹

Legyek nektek, mint
ki szerette a verset,
ahogy a datolyaszilvát.

⁵⁹ **Ginko** (1717–1790): életéről nem sokat tudunk. Fenti versének ironikusan öntelt, tudatosan félrevezető gondolata az ember természetfelettségéről viszont éppen szándékoltnan hamis volta miatt figyelemre méltó, elgondolkodtató.

⁶⁰ **Kosigaja Gozan** (*Koshigaya Gozan*, 1718–1789): Kosigajában született, és egész életét Edóban (mai nevén Tokió) élte le. Haikujára jellemző az – ebben a versformában egyébként elég ritka – humor, a szellemesség és a szavakkal való játék.

⁶¹ **Karai Szenrjú** (*Karai Senryū*, más néven *Karai Hachiemon*, 1718–1790): kormány-hivatalnok, mely pozíciót apjától örökölte, és igen termékeny költő. Idővel a híres Maekuzuke költészeti verseny (egyfajta közösségi versírási verseny, melyben az általa megadott első sorra improvizáltak a versenyzők) létrehozója és bírója lett. Munkásságával népszerűsítette a haiku versformát, különösen annak egy szintén három sorra tagolt és 17 szótagból álló, ironikus, humoros formáját, melyet később róla neveztek el szenrjúnak. A szenrjúban a természeti kép haikuban szinte kötelező jelenlétét az ember kisebb-nagyobb gyengeségei, butaságai, tévedései veszik át. Ezek a szenrjúkat többnyire humorossá teszik, és ezzel radikálisan megkülönböztetik azokat a komor hangulatú haikuktól.

Mint lótzuszlevélről
a harmatcsepp,
úgy tűnök el én is.

Jeges a tél szele,
de folyami fűz, később
nyisd fel bimbóidat!

Miura Csora⁶²

Fűz ágai közül
bámulni a csillagokat
magányossá tesz.

Enomoto Szeifu⁶³

Öreg pillangónak
csak a lelke repdes
a krizantémokon.

Hakuen⁶⁴

Álom lett volna?
A virágzás is csak hét
napig tart.

⁶² **Miura Csora** (*Miura Chora*, 1729–1780): Simában született (Shima Province, mai nevén Mie prefektúra), sokat utazott, verseket írva, tanítva, bár kifejezetten rossz híre volt, megbízhatatlannak és kicsapongónak tartották. Josza Buszon jó barátja, Basó nagy híve volt, és nagymértékben neki köszönhető az utóbbi tehetségének, munkásságának 18. századi felismerése, népszerűsítése. Leukémiában halt meg.

⁶³ **Enomoto Szeifu** (*Enomoto Seifu*, 1732–1815): samurájcsaládból származó, iskolázott, magas képzettségű, híres költő. Férje halála után szerzetes lett, s fia ekkor adta ki összegyűjtött verseit mint *Szeifu szerzetesnő alkotásait*. Egyöntetű vélemény szerint a premodern kor egyik legjelesebb női költői életműve az övé.

⁶⁴ **Hakuen** (1740–1806): életéről nem maradt fenn információ.

14. Részlet egy samurájt és feleségét bemutató diorámából
Edo-korszak, 1603–1868 (Szamurájmúzeum, Berlin)

A szembesülés.
A forgatag egy kimerevített, lehetetlen pillanatában,
a tovasikló élet teljes súlyával vállán mintha még
a panoptikum figurája is többet értene a létezésből,
mint mi.

Motodzso⁶⁵

Csora halálára

A háló körüli
szúnyogzűmmögés
is szomorú.

Hamei⁶⁶

A lét vége egy
ragyogó csontkupac:
fonnyadva virágzás.

Rjókan Tajgu⁶⁷

Fonákját mutatja,
meg másik oldalát,
meg fonákját ismét,
így hull le az őszi levél.

⁶⁵ **Motodzso** (*Motojo*): életéről nem sok információnk van. Csora felesége volt, s férje halálára írta a fenti költeményt 1780-ban.

⁶⁶ **Hamei** (1754–1837): élete nem ismert. De gondolata az idővel vakító fehérré tisztuló emberi csontkupacról, mely vége és eleje is a létnek, érdemes az idézésre.

⁶⁷ **Rjókan Tajgu** (*Ryōkan Taigu*, 1758–1831): zen szerzetes és költő, aki élete nagy részét remeteként élte le. A zen filozófia lényegéből fakadó költészetéről és kalligráfiájáról már korában is híres volt. Ugyanakkor szerette a jó ételeket, és az ivást sem vetette meg. Öregén, betegen egy Teisin (*Teishin*) nevű fiatal apáca ápolta, akivel haikusorozatokat írtak egészen Rjókan haláláig. Teisin jegyezte le a költő utolsó versét, fenti dzsiszeiét is.

Morija Szenan⁶⁸

Temessetek egy
hordó alá a kocsmában!
Tán ereszteni fog.

Kacusika Hokuszai⁶⁹

Kísértetként
fogok vándorolni
a nyári mezőkön.

⁶⁸ **Morija Szenan** (*Moriya Sen'an*, ?–1838): az Edo-korszak költője, nevezetes humoros dzsiszei alkotásairól, melyekben előszeretettel fejezi ki a túlvilág szórakoztató voltáról alkotott szellemes elképzeléseit.

⁶⁹ **Kacusika Hokuszai** (*Katsushika Hokusai*, 1760–1849): máig az egyik legismertebb és legnépszerűbb japán ukijo-e (*ukyo-e*, a fametszetnek mint műfajnak a költői elnevezése, ami nagyjából „lebegő világot” jelent) festő, saját hazájában és külföldön egyaránt. Egy sógun tükörkészítő mesterének és szeretőjének törvénytelen fia, aki hosszú, munkás élete során vagy harminc különböző név alatt alkotott. Míg a japán művészeknél a névváltoztatás gyakori, Hokuszai egyes alkotó korszakaiban látásmódjának, stílusának változásait kifejezendő választott új és új nevet, feltehetően többet, mint bárki Japánban. Hatása az európai festészetre a 19. századtól, Van Goghtól és Monet-től kezdve – kiknek művészetére jelentős mértékben hatott – óriási. Halálos ágyán az istenekhez fohászzkodott, mondván: „Ha az ég adna még tíz évet... vagy akárcsak ötöt, igazán festővé tudnék válni!”

15. Szamuráj felesége
Edo-korszak, 1603–1868 (Szamurájmúzeum, Berlin)

A vértől, szennytől émelyítő világban
ismét egy tiszta pillanat.
Képtelen megérteni az ellentmondást.
Benne úgy lineáris a folyamat,
ahogy egy lineáris folyamat
csak lenni képes.

Kobajasi Issza⁷⁰

Harmat a világ,
s minden cseppje
küzdelem.

Hallva a kakukk
sírását, Kiotóban
is hiányzik Kiotó.

Szentjánosbogárnyi⁷¹
reményedet is köszönöm,
Uram!

fordítási változat:

Jánosbogárnyi
hagyatéknod is bőséges.
Istenem! Egek!

Mosolyogva
hullik s szétszóródik
a cseresznyevirág.

A halál ma ismét
közelebb jött...
Vadvirágok.

⁷⁰ **Kobajasi Issza** (*Kobayashi Issa*, 1763–1828): földművescsaládból származó, igen nehéz sorsú, de rendkívül termékeny (több mint 20.000 haikuja maradt fenn) költő, kinek népszerűsége a mai napig töretlen. Basó, Buszon és Siki mellett a legnagyobb költőnek tartják, népszerűségben talán egyedül Basó múlja őt felül. Hároméves volt, mikor édesanyját elveszítette, mostohaanyjával rossz viszonyban volt, ezért már kamaszkorában elköltözött otthonról. Magát eltartva vándorolt évekig. Negyvenkilenc éves volt, mikor mostohaanyjával folytatott hosszú pereskedés után megkapta apja örökségének felét, így letelepedett szülőfalujában, és megházasodott. Három kiskorú gyermeke, majd felesége elvesztése után magányosan halt meg hatvannégy éves korában.

⁷¹ A **szentjánosbogár** a lázas, forró szerelem jelképe Japánban.

Száznyolcszor⁷²
kongott a harang...
Jeges magány.

A fakopács
agyonkopogtatja...
az oszlopot.

Év vége van.
A harang ott is zúg,
ahol meghalok.

16. Gyalogos katonák, szerény öltözetben a diorámából
Edo-korszak, 1603–1868 (Szamurájmúzeum, Berlin)

És ha már tárgyakkal sem vagy képes
körülvenni magad,
akkor vajon mi hajt, hogy fegyvert ragadj?
Hogy tartozz valahová?

⁷² Az **újévi harang** 108 kongatása a 108 vágyról való lemondás emlékeztetője.

Kunyhóm
szentjánosbogara
még most sem halt éhen

Fúj az őszi szél
a halál évről évre
közelebb ér

„Készüljtek,
készüljtek a halálra,
cseresznyevirágok!”

Lélekharang
kondul a ködös földek
felett.

A halál istenei
elkerültek engem...
őszi alkony

Kismacska halál
évfordulójára pillangó
érkezik

Van a világon
bogár, ami énekel,
és van, ami nem.

Bárcsak itt volna
házsártos asszonyom,
oh, magányos hold!

Mily furcsa élni
a virágzó cseresznyefa
alatt.

A pokol tetején
mászálunk, bámulva
a nyíló virágokat.

Tavaszi zivatarban
szép leányka
ásítózik.

Csúszómászók,
figyelem, a változás
harangja kong!

Míg a Buddhához⁷³
imádkozom, a szúnyogokat
ölöm-vágom.

A legnagyobb
melegben is jéghideg
az árnyékom.

Ahol ember van,
ott vannak legyek is, és
vannak Buddhák.

Nyáréji ég,
még a csillagok is
sugdolóznak.

Kistücsök,
vigyázz, ne tedd tönkre
a harmatgyöngyöket!

⁷³ „Buddhához imádkozom”: egy buddhista nem imádkozik a történelmi Buddhához, és különösen nem kér segítséget tőle. De – ha átvitt értelmet tulajdonítunk a fenti soroknak – felidézve tanításait, az „imádkozó” buddhista nyerhet inspirációt, erőt és útmutatást Gautamától, ami segíti a nirvána felé vezető útján. (A nirvána a szenvedélyek megszűnésének állapota, a végző felszabadulás, melyben már nincsenek vágyak, és nincs többé újjászületés.)

Nincs idegen
a cseresznye-
fa alatt.

Nézd a szitakötő
szemét, s lásd benne
a hegyek képét!

17. Harcoló szamuráj árnyékok
Részlet a diorámából (Szamurájmúzeum, Berlin)

Farkasként vonyító, oroszlánként üvöltő,
ölésben tobzódó arctalan, szem nélküli figurák
a borúsan gomolygó éji ég és a messzi távol tiszta holdcsillogása alatt.

Baisicu Szakurai⁷⁴

Lehull egy kaméliaszirom.
Hasad a hajnal.
Lehull egy másik.

Téli éjszakán
eltűnt a varrótűm.
De szörnyű!

Kiba⁷⁵

Vén testem:
duzzadó harmatcsepp
a levélen.

Nandai⁷⁶

Olvadó hó az élet, mióta idő van,
csak a halott lehet
nyugalomban.

fordítási változat:

Mert idő van,
nyugta csak a halottnak van.
Olvadó hó az élet.

⁷⁴ **Baisicu Szakurai** (*Baishitsu Sakurai*, 1769–1852): Kagában született (ma *Ishikawa* prefektúra, Honsú szigetén) a helyi földesúr kardélesítő mesterének fiaként. Korának ismert és szeretett költője volt, akit azonban Siki, a következő generáció legnagyobb alkotója kritizált állítólagosan őszintétlen hangneméért. Sikivel vitatkozva megállapítandó, hogy Baisicu stílusa telített, rendkívül tömör, de pontos nyelve érthetően jelzi művei emocionális váltásait.

⁷⁵ **Kiba** (1778–1868): életének nem sok részlete ismert. Kilencvenévesen halt meg, akkor írta halálversét. Metaforája, miszerint az élet egy állandóan a lehullás szélén álló harmatcsepp, gyönyörűen fejezi ki létünk örök bizonytalanságát. A leesés szélén álló, „duzzadó” harmatcsepp szép utalás az ő feltételezhetően jóval-rosszal teli – hisz miért lett volna ő kivétel –, ritka hosszú életére.

⁷⁶ **Nandai** (1786–1817): életéről nem sokat tudunk. Fenti költeményét azonban a mai napig sokat idézik.

Teisin⁷⁷

Édes álmom

Találkozva veled
életemben először
semmit nem tehetek,
csak élem álmom édességét,
ahogy beragyogja
szívem sötétjét.

Te voltál tényleg

Te voltál tényleg,
vagy az öröm,
mit érzek,
álom volt csupán?

Távoli hullámok

Hullámok jönnek,
hullámok mennek,
úgy tűnik, a
szelekre bízva
éltem életemet.

Veled

Veled maradnék
napok és évek végtelenjén át
némán, ahogy a hold volt,
mit együtt csodáltunk egykor.

⁷⁷ **Teisin** (*Teishin*, 1798–1873): zen buddhista apáca és költőnő. Rjókan (lásd fentebb) tanítványa és legközelebbi barátja. Nagaoka városában született, Japán északnyugati partján. Nem tudni, hány évesen tette le fogadalmát, de már apáca volt, amikor 1827-ben először találkozott Rjókannal. Egy napon Simazaki (*Shimazaki*) falvában koldult élelemért, mikor meghallotta, hogy a beteg és öreg Rjókan egy közeli kunyhóban él. Azonnal felkereste őt, s rövid első találkozásukat követően öt évig, egészen Rjókan haláláig hű társa és segítője maradt a költőnek.

18. ugorjak vagy várjak
Isten hozott vagy
Isten áldjon
ki ez az árnyék
angyal vagy démon?
(Olaszország)

Gizan Zenrai⁷⁸

Jöttem e világra,
s most elhagyom.

Lábam cipelte súlyom
ezernyi városba,
faluba, otthonba,
s mindez mi volt
vajon?

Rebbenő holdfény a vízen,
virágszirom röpte az égen.

Hankai⁷⁹

Vége az évnek:
nem hagytam hátra
szívemet.

Tanaka Sutei⁸⁰

Dér nyári napon:
hátra a vizet hagyom,
mi ecsetemet mosta.

⁷⁸ **Gizan Zenrai** (1801–1878): zen szerzetes, mestere sok nagyszerű tanítványnak. Híres története Tekiszui Giboku (*Tekisui Giboku*, 1822–1899) nevű tanítványáról és persze elsősorban róla magáról, a mesterről szól. Egy alkalommal Gizan megkérte Tekiszuit, hogy hozzon neki egy kis hideg vizet, s hűtse le vele fürdőjét. Tanítványa így is tett, majd a maradék vizet kilötyintette. „Bolond vagy?” – kiáltotta a mester? „Miért nem adtad a vizet a virágoknak? Mi jogon pazarolsz el akár egyetlen csepp vizet is ebben a templomban?” És ez volt a pillanat, mikor Tekiszui elért oda, ahová persze még Buddha szerint sem lehet elérni, hisz az elérés nélküli elérés útján van a felébredés.

⁷⁹ **Hankai** (1806–1882): életéről nem tudunk. Fenti verse szép megfogalmazása a megbánások nélküli létnek.

⁸⁰ **Tanaka Sutei** (*Tanaka Shutei*, 1810–1858): nagy tehetségű metszetkészítő Kiotóból. Egy taikomocsi (*taikomochi*, teaházakban szolgáló, amolyan férfi gésa, zenész) fia, aki már fiatal korától komoly képzőművészeti tehetséget mutatott. Üzleti sikertelensége miatt azonban hamarosan feladta festészetét – mestere ki is tagadta ezért –, és apjához hasonlóan maga is a szórakoztatóiparban kereste kenyerét.

Bainen⁸¹

Most, hogy betört
életembe a tavasz:
búcsúzó!

Cukioka Jositosi⁸²

Erősödő fényével
tartja az éjt
a nyári hold.

⁸¹ **Bainen**(1825–1905): életéről nem tudunk. Halálverse a természet örök voltával veti össze az emberi élet végességét, úgy, hogy ugyanakkor a kettő szétválaszthatatlan összetartozására is rámutat.

⁸² **Cukioka Jositosi** (*Tsukioka Yoshitoshi*, 1839–1892): nemzetközileg is elismerten az ukijo-e, a tradicionális fametszetkészítés mint műfaj megújításának egyik legnagyobb mestere. Érdekelte az új, de fájdalommal vette a régi megszűnését, és egész életében küzdött ellene. Metszetein gyakori és sokszor valósággal sokkoló mértékű az erőszak, melynek hátterében részben apja halála feletti szomorúsága áll, részben pedig az ország feudalizmusa felbomlásának véres folyamata, mely szintén lelket romboló tapasztalata volt az érzékeny művésznek. Lelkiállapotát tovább rontotta, hogy egy rablásban teljes vagyonát elveszítette. Elborult elmével, végletesen leromlott fizikai állapotban halt meg ötvenhárom évesen. Halála után a csend, a feledés néhány évtizede következett, egészen az 1970-es évekig, amióta is népszerűsége, tehetségének elismertsége soha korábban nem tapasztalt méretűvé nőtt.

19. elfogadni részt venni
tátott szájjal elmerengni
akarhat e lélek egyebet
vagy elmenni
ha hiszed hogy lehet?
(Németország)

Hajasi Tadataka, „Icsimu”⁸³

Ha megszakad az
álom, hova tűnnek a
a pillangók?

⁸³ **Hajasi Tadataka, „Icsimu”** (*Hayashi Tadataka, „Ichimū”, 1848–1941*): őt tartja az utókor az „utolsó daimjó”-nak, mert fiatal szamurájként már részt vett a sógunátus utóvédharcaiban, mégpedig a császár ellen, a Tokugava-sógunátus oldalán, később, hatalmát veszítve a császári kormány szolgálatába állt, majd a kazoku rendszer (az egykori földesurak nemesi rangra emelése, melyet 1947-ben eltöröltek) előkelő címet adományozott neki. Hosszú élete végén mégis szerény körülmények között élt és halt meg lánya lakásában. Mikor nem sokkal halála előtt megkérdezték tőle, hogy nem akar-e írni egy dzsiszei költeményt, válasza az volt, hogy azt ő már 1868-ban megírta, mikor 20 évesen teljes udvarával, elkötelezett lelkesedéssel részt vett a Boshin-háborúban (*Boshin*, Japán polgárháborúja 1868–69-ben).

Maszaoka Siki⁸⁴

Datolyaszilvába
harapok, kong a Horjui-dzsi⁸⁵
templom harangja.

Nyugvó napba
száll a sáskahad
a rizsföld felett.

Cseresznyevirág:
most, hogy beteg vagyok,
sok emlékem van róla.

Alkonyi hold.
Maroknyi szírom hull
a cseresznyefáról.

⁸⁴ **Maszaoka Siki** (*Masaoka Shiki*, 1867–1902): elszegényedett samurájcsalád gyermeke, aki Basóval, Isszával és Buszonnal együtt a legnagyobb japán költők egyike és a modern haiku világszerte elismert, rendkívül termékeny képviselője (kb. 20.000 versét ismeri az utókor). A tradíciók és a fejlődés számára egyformán fontos volt. Elutasította a haiku modern képviselőinek azt a gyakorlatát mely semmibe vette az 5-7-5 szótagból álló szerkezetet és a *kigo* (a természetre, illetve az évszakokra utaló szavak) hagyományos használatát. Ugyanakkor hitt a nyugati művészetekben akkortájt megjelenő realista ábrázolásban, mely jelentős szerepet kapott leírásaiban, utalásaiban. Stílusának ez az eleme nagyban különbözött a régi iskolák többjelentésű szóértelmezéseket és fantáziaképeket alkalmazó megközelítésétől. Már egészen fiatal korától elkötelezett híve volt az emberi jogoknak és a demokráciának. Kiállításért már tizenéves korában meghurcolták, iskolája eltiltotta mindenfajta közszerepléstől. Szerette és nemcsak játszotta a baseballt, de több versében meg is énekelte azt. Ezért, halálának 100. évfordulóján, beiktatták a Japán Baseball Halhatatlanjainak Csarnokába. Rövid életének utolsó öt évét fájdalomban, gyógyszerfüggőségben, ágyhoz kötötten élte. Gerincét tuberkulózis támadta meg, ami végül halálát is okozta. Betegsége alatt is megszállottan alkotott, nemcsak ontotta a verseket, de írt három önéletrajzi kisregényt is.

⁸⁵ **Horjui-dzsi** (*Horyui-ji*): Japán legfontosabb buddhista templomainak egyike, 607-ben épült, 670-ben villámcsapás következtében leégett, de hamarosan újjáépítették. Jelenlegi formájában legalább 1300 éves, a világ legrégebbi fából ácsolt épülete, a világörökség része.

Megölve egy pókot
mily magányos és hideg
az éjszaka.

fordítási változat:

Pókra tapostam,
magányos és dermesztő
lett az éj.

Nacume Szószeki⁸⁶

Elszállt a varjú:
hajlong az esti napban
a kopasz fa.

Könyörtelenül
hideg a téli szél,
a nap az óceánba
menekül.

⁸⁶ **Nacume Szószeki** (*Natsume Sōseki*, 1867–1916): *Natsume Kinnosuke* írói álneve. Egy gazdag és nagy hatalmú szamuráj földbirtokos családba született. Kormányra Cambridge-be küldte tanulni, mint az első japán irodalmárt, aki az angol nyelvben komoly jártasságra tett szert. Elsősorban író volt, közel másfél tucatnyi regényt, visszaemlékezést publikált, de költészetete is jelentős. *Kokoro* című regénye saját korában is sikeres volt, de a 2000-es évek óta nemzetközi szintű reneszánszát éli. Csupán Japánban közel hétmillió példányt adtak el belőle 2016-ig. 1916-ban halt meg rákban. Gyomrát és agyát a tokiói egyetemnek adományozták.

20. Marad
tisztul a kép de
nem lesz más félelem
és gyanakvás
(India)

*Wakajama Bokuszui*⁸⁷

Távolodó világ?
Az olvadó hónak
nincs illata.

⁸⁷ **Wakajama Bokuszui** (*Wakayama Bokusui*, 1885–1928): *Shigeru Wakayama* írói álneve. Japán egyik legdélibb szigetén, Kiusun (*Kyushu*) született, annak Togo nevű kisvárosában, egy orvos családjában. Már tizennyolc évesen elhatározta, hogy költő lesz, akkor vette fel a Bokuszui nevet. Egyetemi tanulmányait hamar abbahagyta, azt követően sokat utazott Japánon belül és Koreában. Bár haikukat is írt, élményeit többnyire tankában (31 szótagú, hagyományosan egyetlen sorból álló költemény) fogalmazta meg. Alkoholista volt, halálát májzsugor okozta.

Fehér madár lebeg felettem
képtelen feloldódni
az ég s a tenger kékjében
mit tehetek sajnálom
mély az ő szomorúsága gondolom

Végtelen rejtélyű
talányos figura
él mozog ide-oda:
mindig erre gondolok
mikor saját képembe botlok

fordítási változat:

Örök titok
a rejtély maga
él mozog ide és oda
ez minden gondolatom
mikor arcomat látom

Ősz aprócska virága
ragyog csendben
fülemben suttogva:
„Bármilyen is legyen mi szertefoszlott
visszatér nem marad ott!”

Szunao⁸⁸

A vérköpés
tisztázza a valót
s az álmot.

⁸⁸ **Szunao** (*Sunao*, 1887–1926): életéről szinte semmit nem tudunk. Fenti halálverse viszont sok mindent elárul nemcsak feltételezhető tudóbajáról, de bátor szembenézéséről és humoráról is.

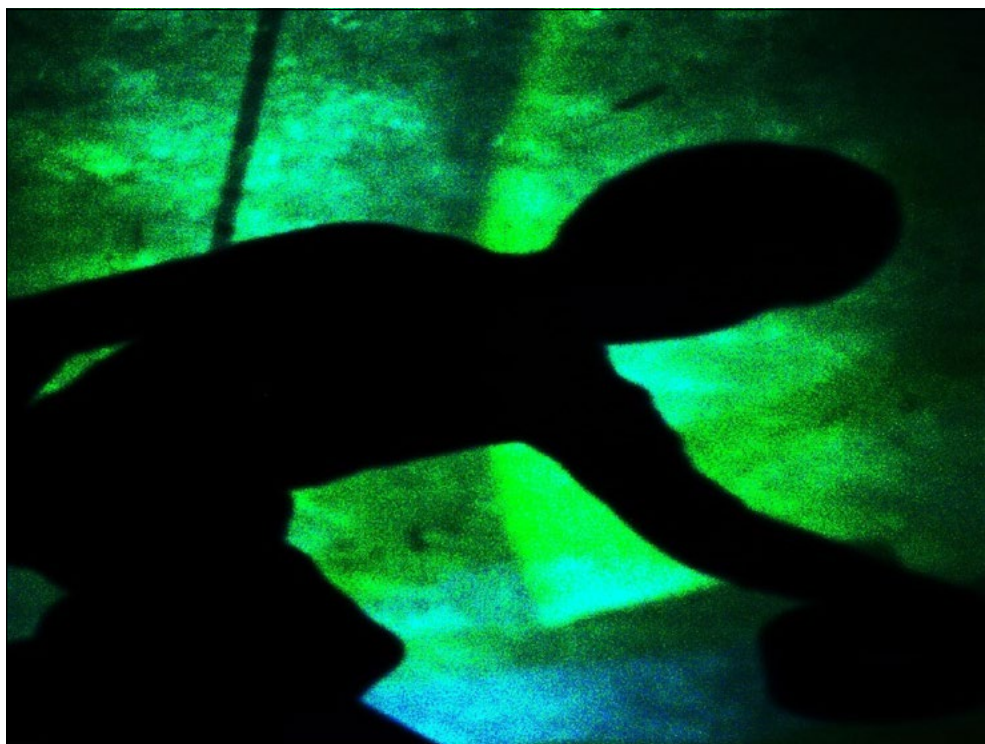
Ozu Jaszudzsiró⁸⁹

Mu⁹⁰

⁸⁹ **Ozu Jaszudzsiró** (*Ozu Yasujiro*, 1903–1963): japán filmrendező, a filmtörténet egyik legnagyobb hatású, rendkívüli módon következetes, zseniális alkotója, akit egyebek mellett Kurosava, Fellini, Jim Jarmusch, Paul Schrader és Wim Wenders is úgy említ, mint művészetükre meghatározó befolyással bíró alkotót. Munkásságának állandó, saját korában igen szokatlan lélektani mélységgel ábrázolt témái a család, a házasság és különösen a generációk közti kapcsolatok. Hatvan filmjének átfogó hitelessége, szeretete, empátiája azóta is páratlan közelségbe hozta a nézőhöz a japán embert s így az embert általában.

Ozu Tokióban született, Ozu Toranosuke kereskedő családjában. Apja a család műtrágya-üzletének ötödik generációs vezetője volt. Ozu magánéletének részletei kevésbé ismertek, ahogy az az epizód is, amikor 17 évesen azzal a váddal rúgták ki kollégiumából, hogy szerelmes levelet írt egy jóképű, alsó tagozatos fiúnak. Sejthető homoszexualitásáról biztosat nem tudunk, hacsak különös érzékenységét, empátiáját nem magyarázzuk női oldala megnyilatkozásaként, illetve – saját korában nyilván nem könnyen viselhető – mássága folyományaként. Soha nem házasodott meg, anyjával élt annak haláláig, egész életében erős dohányos volt, és torokrákban halt meg 1963-ban, 60. születésnapján.

⁹⁰ **Mu**: Ozu sírjának egyetlen japán karakterből álló dísze és felirata a *Mu*, aminek jelentése: 'semmi'. Bár nem tekinthető versnek, tömörsége és filozofikus mélysége miatt nem tartottuk kihagyhatónak. A legenda szerint Ozu az ötletet egy nandzsingi szerzetes mondatából vette (*Nanjing*, Kína közel tízmillió, a történelem során jelentős szerepet vivő városa): „El kell fogadjuk, hogy a szélvihar a »semmit« támadja, mert a kő még nem tört darabokra”. Japán imádott színészője, a „Mennyei Szűz”, Secuko Hara (*Setsuko Hara*), aki Ozu hat filmjének volt főszereplője, mestere halála után, 43 éves korában visszavonult, majd 52 éven át, egészen haláláig vitt füstölőt a *Mu* feliratú sírkökhöz.

21. árny hull vakító
fényre sötétség vagy ragyogás
lesz belőle?
(Magyarország)

Nakagava Szoen⁹¹

Könnyed sóhajod
– mily sűrű a nyári erdő –
elszomorított.

Szerzetes ül
a hóviharban,
élet s halál.

fordítási változat:

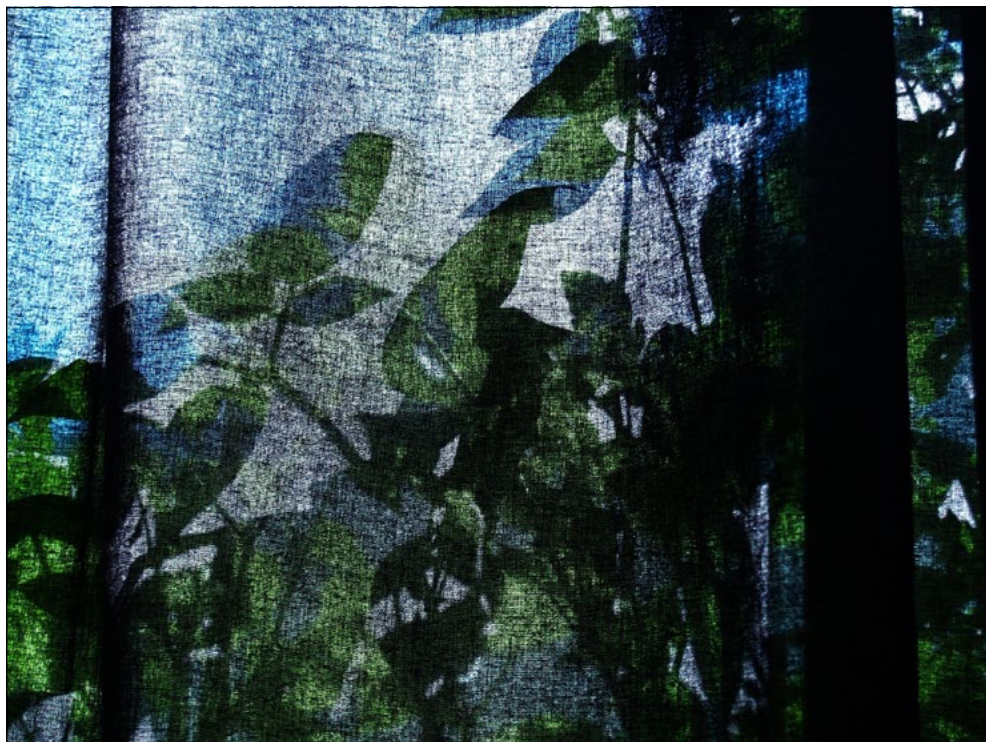
Pap ül hóviharban
mozdulatlan, élet
s halál egyszerre van.

Misima Jukio⁹²

Könnyed esti vihar mesél:
a szirmok lényege, a hullás
magasabbrendű, mint minden
elbizonytalanodás.

⁹¹ **Nakagava Szoen** (*Nakagawa Soen*, 1907–1984): tajvani születésű, excentrikus zen szerzetes, a Rinzai-iskola képviselője, aki sok szempontból rejtélyes élete során számos japán és külföldi kolostort létesített. Nagy hatással volt a zen huszadik századi gyakorlatára és elterjedésére.

⁹² **Misima Jukio** (*Mishima Yukio*, 1925–1970): eredeti neve *Kimitake Hiraoka*, samurájszalád gyermeke, a 20. század legjelentősebb íróinak egyike (a hatvanas években öt ízben jelölték Nobel-díjra), színész és modell, világhíréhez jelentős mértékben hozzájárult harcos, konzervatív jobboldalisága, rituális öngyilkossága és a valószínű – bár soha nem igazán bizonyított – homoszexualitásáról terjesztett hírek. Minden lehetséges módon kiállt a császári uralom kiterjesztése mellett, s egyre elszántabban küzdött a nyugati típusú demokrácia, a globalizmus minden formája, a fogyasztóiség és a kommunizmus – szerinte – Japánt fenyegető erősödése ellen. 1968-ban a tradicionális értékek védelmére, a császárság hatalmának erősítésére létrehozta a Tatenokait (egy kb. 90 fős magánhadsereget), melynek haláláig vezetője is volt. 1970-ben a Tatenokai négy tagjával, tanítványaival a kormány megdöntésére puccsot szervezett. Elfoglalták a Nemzetvédelmi Haderők főhadiszállását, remélve, hogy a katonaságot a maguk oldalára állítva forradalmat tudnak kirobbantani. A kísérlet kudarcba fulladt, Misima – miután beszédet mondott az összeverődött tömeg előtt – az épület egyik magasabban fekvő erkélyén szeppukut (rituális öngyilkosságot) követett el. Hasát karddal felvágta, majd a rituálé szabályai szerint előre megbízott tanítványa – többszöri sikertelen próbálkozás után – kajsakuninnal beteljesítve a szertartást, karddal levágta a még élő Misima fejét (*kaishakunin*, az ősi rituálé ezen részének elnevezése).

22. függönyön innen és függönyön túl.
felfoghatatlan és változtathatatlan. egy életen át élünk
úgy, ahogy sosem élnénk, ha halálunk letisztult
pillanatával kezdődne földi létünk.
erdőben vagyunk, de nem tudjuk, honnan jöttünk,
hol van a kijárat, és miért itt vagyunk.
csoda-e, ha nem ragyogunk?
(Magyarország)

Prológus

Dzsiszei egykor és ma
– a fordító utószava –

A halálvers

Életem – művészi értelemben legfontosabb – élményei a már két-három éves koromban apám polcáról véletlenül kézbe vett és nézegetett Hokuszai-album és a New York-i egyetemi éveim alatt megismert Ozu Jaszudzsiró-filmek voltak. Szellemi felnövekvésem e mesterekkel kezdődött és végződött. Az összes többi tanulás és tapasztalat a tőlük kapott szellemi, lelki, művészi kereten belül rendeződött és rendeződik ma is egységbe. Számomra is meglepetés, hogy ez csak most, a spontán elkezdett, majd tudatosan könyvvé szerkesztett dzsiszei-fordításaim kapcsán tudatosult bennem.

Japánul – bár belekezdtem – sosem tanultam meg, de a japán kultúra több vonatkozásának megismerése, tanulása évtizedes szerelmem. A halálverseket számos idegen nyelvű – alapvetően angol – tanulmány és rengeteg nyersfordítás segítségével, elsősorban azok mondandóját szem előtt tartva, de ahol lehetett, formaiságukat is megőrizve ültettem át magyarra.

Mérhetetlen öröm és élvezet volt a dzsiszei alkotások kutatása, fordítása révén találkozni és újra-találkozni nemcsak a japán nyelv legnagyobb költőivel és íróival (Basó, Issza, Siki, Buszon haikuköltőkkel, Szokei regényíróval, a *Kokoro* szerzőjével vagy a sokszorosan Nobel-díjra jelölt Misimával), de Hokuszaival és Jositosival, a zseniális fametszetkészítőkkal is és Ozuval, minden idők egyik legnagyobb hatású filmművészeivel.

Munkám igazi és nem várt ajándéka a világirodalmi jelentőségű női alkotók megismerése, bizonyos esetekben újbóli felfedezése volt. Az irodalomtörténet egyik első regényének, a *Gendzsi szerelmeinek* írónője, az ezer évvel ezelőtt élt Muraszaki Sikibu, de a női lét sok más, nagy tehetségű megfogalmazója is, így a kötetünkben is közölt Szajondzsi Sósi, Csine-dzso, Siba Szonome, Fukuda Csijo-ni, Enomoto Szeifu, Motodzso, Teisin – szemben korunk sok-sok női művészeivel – nem „férfias” alkotásokkal, hanem a férfióltól eltérő értékekkel bíró női mivoltuk kifejtésével alkottak a mai napig érvényes és értékes műveket.

A belső világától egy ideje elfordult, a test (és a szellem, mint a test része, teremtménye) és a lélek megbomlott egyensúlyától szenvedő, valós vagy jelképes kardját csörtető, állandó támadásban lévő nyugati kultúránk érthetően megfélemezett, legalábbis görcsösen igyekezik megfélemezni a halálról, mely – ha csak egyetlen pillanatra is átlátnánk lényegét –, félő, hogy értelmetlenné tenné erőfeszítéseink jó részét. Ezen az is csak ideig-óráig segít, mikor az isteni teremtés céljára vagy az egyén társadalmi hasznosságára és abból fakadó kötelességére hivatkozunk, hisz az előzőről fogalmunk sincs, az utóbbi pedig pillanatról pillanatra megkérdőjeleződik és lelepleződik.

Ami minden ilyen irányú vizsgálódás megkerülhetetlen ténye, az az, hogy a természet részei vagyunk, létünk minden eleme leválaszthatatlan fejleménye

és tartozéka annak, akkor is, ha valami furcsa készletéből – ki tudja, milyen okból, miért és mióta – minden erőnkkel azon igyekszünk – s ez korábban öntudatlan volt, ma már tudatos –, hogy ezt elfelejtsük, s ezért szisztematikus munkával tönkrevesszük, remélve, hogy ezzel ránk vonatkozó törvényeinek működését kijátszhatjuk, lehetetlenné tehetjük.

A megfogható mindenekfelett álló tisztelete a megfoghatatlan kárára óriási tempóban – s úgy tűnik, megakadályozhatatlanul – száguld velünk pusztulásába, mely akár nagy leckéje is lehetne, ha a tanítás nem épp ott történne, vagyis ha tanulni – amire létezésében képtelen volt – megsemmisülésében képes lenne. Természetesen a Kelet sem mentes azoktól a hatásoktól, melyek a Nyugatot vesztébe taszítják. De fejlődési folyamataink időbeli el- és összecsiszása, átfedései kultúránk legizgalmasabb aspektusát lépezik. Harmóniánk és disszonanciánk, összecsengéseink és kakofóniáink lenyűgöző eredményeket produkálnak, csak képesnek kell lennünk azok észrevételére.

A test-lélek kettősségnek – pontosabban épp szétválaszthatatlanul egy voltuknak – a nyugatinál még ma is teljesebb harmóniája, a halállal való állandó kapcsolat, a megértés és elfogadás ma is része a keleti ember életének. Ez teszi lelkét igaz tudást áhító, befogadásra kész kehellyé, szemben a rég vesztett fegyverét tovább fitogtató nyugati ember lelkével, ami rémülten húzódik el a csetepatétől, rejtőzik mindent uraló testének legrejtettebb zugába, és él ott reszketve, kiszolgáltatottan, magányosan. Ami ma egy gyengülő hagyomány Keleten, egy már soha el nem érhető vágy a nyugati kultúrákban.

Az elmúlás árnyékában született – persze van-e bármi is, ami nem ott születik – japán halálvers nagyon is az életről szó. Míg hajlamosak vagyunk e közhelyt egyetlen türelmetlen gesztussal odébb lökni, rejtélyében elmélyülve rá kell jöjjünk, hogy az – és csak az –, aki soha nem veszíti szem elől léte horizontját, tudja, hogy haladnia csak előre lehet, hogy útján nincsenek kerülők, és nincsenek hosszabb-rövidebb, titkos kibúvót nyújtó ösvények, s tudja, hogy mi viszi előre, és mi az, ami figyelmét eltereli az útról, tisztában van fiatalságával és öregségével, érzi létének súlyát, annak kettőségét, fontosságát és jelentéktelenségét. Hasonlóképpen tisztában van a múltó idővel s avval, hogy amíg fogy, addig telítődik is, szóval az, aki egy életen át cipeli a halál terhét – hiszen halálverset nem képes más írni –, az nem úgy él, nem is élhet úgy, mint akinek ez a nyomasztó, mégis felszabadító gondolat elkerülte figyelmét. Erre tanítanak a japán halálvers legjobb alkotásai, erre tanít a még mindig élő hagyomány, amiből sarjadnak, és erre tanítanak a költők és nem-költők, kik halálverseket írtak és írnak ma is.

A halálvers leggyakrabban – bár korántsem kizárólagosan – használt formái a haiku, mely három sorba rendezett 17 szótagból áll, illetve a tanka, mely ötsoros, és 31 szótagból áll. Formai meghatározottságain túl a halálversre jó néhány tartalmi kötöttség, illetve már-már szabályjellegűen vissza-visszatérő tematikus motívum is jellemző. Ilyenek az alapelemek, a tűz, a víz, a levegő és a föld, és ilyenek azok különböző megjelenési formái, a harmat, az eső, a köd, a hó, a füst, de ilyenek bizonyos állatok, fák, virágok vagy az utalások az évszakokra és az égtájakra, különösen a keletre és a nyugatra. Míg elvileg elképzelhető és logikus vágy lehetne a halálról beszélve – különösen az annak érkezete előtti pillanatokban – a korlátok nélküli szabadság, a minden konvenciót eldo-

bó, őszinte megszólalás lehetősége, addig pont a kötöttségek azok – szépen rímelve a társadalom ezernyi kötelmében feloldódó ember szükséges, mégis jelentéktelen alkotóelem voltára –, melyek között, mint börtönfalak fogságában és védelmében, az emberi szabadság illuzórikus volta tisztán értelmezhető formában megjelenhet.

A dzsiszei világnézeti háttere, műfaji esszenciája a buddhista tanítás a világ örökös változásáról, az állandóság hiányáról, a vágyakozásaink okozta szenvedésről és a világ – melyben élünk, s melyet ismerni vélünk – nem-valós, káprázat voltáról.

Tévedés lenne azt hinni, hogy a dzsiszei témájánál fogva mindig komor és sötét. Ennek az ellenkezője közelebb áll az igazsághoz. A dzsiszei minden feleslegesen levető, közhelyt elutasító, filozofikus, sokszor szellemes, ironikus vagy kifejezetten humoros sommázása annak, amit a halál tükre – mert igazából az ragyog ott az alagút végének fényességében – megmutat. És ez nem lehet más, mint az élet.

Nem összegzése ez, nem csúcspontja, mégcsak nem is végpontja annak, nem lemondás róla, hanem kettős reflexió: a költő benyomása a képről, amit halála tükröz. Az illúzió illúziójának illúziója. Délibáb, mégis a legpontosabb megjelenítése annak, amiről az e világi lét szélén egyensúlyozó ember sokáig hitte, hogy az élet maga. Egy tizenhét – esetleg harmincegy – szótagba tömörített leltára a nemlétezőnek, a semminek, amiről léte egésze alatt mint valósról és lényegesről vélekedett. A dzsiszei felismerés és elköszönés az élet-illúziótól, a testtől, ami létrehozta, és az éntől, ami megszenvedte azt. A dzsiszei után semmi nem marad. Csak a nemlétezés, csak a halál. Ami persze szintén nincs.

23. sötétben állva csodára várva
zúdult rám a megtisztulás
arany zápora
(Hollandia)

A műfordítás-meditációkról

A megható vers kicsit mindig ilyen, a minket megérintő rövid vers persze még inkább, az érett haiku meg, kötött formájával és szinte lehetetlen tömörségével, a leginkább képes minden egyes olvasatra más és más képeket, gondolatokat felhozni a lélek mélyéből. Rejtélyes lényegisége és egyedi, személyes volta teszi ezt, és a tény, hogy a lélek, de akár a szellem, az agy valóságélménye sem fejezhető ki pontosan szavakban, és hogy voltaképpen a létező sem valóság, s élménye sem lehet változás nélkül létező valóságélmény, hanem csupán a pillanatonként új formákat öltő lét kétségbeesett, mert lehetetlen megértési szándéka, ami aszerint és úgy alakul, amilyen állapotban a befogadó éppen van. Ezért vannak változatai fordításaimnak. Sosem a formai megfelelési szándék, hanem belső szabadságom, megértési-kifejezési képességem kötöttségeket elutasító és állandó fejlődésben lévő minősége miatt, melyeket görcsösen – és nem mindig sikeresen – óvok. Ezért lehetséges például, hogy a „nap” egyik pillanatban a megújuló, a másikban a pályáját végigjárt életet jelenti, vagy hogy a „kőd” hol az eltévedt, hol pedig a megvilágosodás felé haladó szellemet idézi.

A képekről

A képek két, nagyban különböző stílusú, mentalitású, jelentésű csoportját két időben egymástól távol levő gondolati folyamat hozta létre.

A fordítói-alkotói munka spontánnak tűnő asszociációi javasolták a poetikus, többnyire absztraktnak vagy rontottnak látszó – bár sosem az – képeket, melyek – mint sok ezer társuk – az elmúlt évtizedekben készültek, függetlenül az itteni szövegektől, de mindig szoros kapcsolatban a mulandóság minden pillanatban velem lévő, sokszor félelemmel, néha megértéssel, megnyugvással – sokszor azok rémisztő hiányával – és kihívásokkal teli élményével. Utólag érdekesnek találtam, hogy tudatos fontolgatás nélkül válogatott képeim négy kontinensen, tíz különböző országban készültek. Ami fent, az lent, ami kint, az bent, én meg – bárhol vagyok is – mindig ugyanarra gondolok!

Egy másfajta szellemi erő kifejtés, a múzeumi séta befogadói- értelmzői tevékenysége pedig valami nem várt, személyes, de örömmel fogadott értelmet adott a tárlók közti járkálás alatt készített dokumentarista anyagoknak, s összekapcsolta azokat a halálversekkel.

24. minden kezdete
és vége felette rajta
és benne
(Kuba)

Tartalomjegyzék

Előszó

A mulandóságról transzkulturális, transzmediális perspektívából	5
--	---

Arima herceg

Ivasiróban	7
----------------------	---

Kakinomoto no Hitomaro

Nem sejtí senki sem...	7
Ivami megyében, halálom előtt	7
Furcsa öreg...	7
Ülök otthon...	8
Mikor élt még a feleségem...	8

Hoju

Égi dicsőséget...	10
---------------------------	----

Ocu herceg

Az utolsó napon	10
---------------------------	----

Szami Manszei

Mi más lenne világunk...	10
----------------------------------	----

Hossin

Az érkezés tiszta...	11
Jönni egyszerű...	11
Ragyogásból jöttem...	11

Muraszaki Sikibu

Ösvényen	13
Helyem a világon	13
Viszolyogva vágyakozva...	13
A tücskök éneke	14
Holddal utazó...	14
Ha eltűnnék...	14
Kaszuga felé menve...	14
Szomorú fűze e világnak	14
Lesz e bárki e világon...	14

Minamoto no Jorimasza

Részlet a <i>Heike Monogatari</i> történetéből: Rothadó farönkként...	16
--	----

Szaigjo Hósi

Tavasszal vágyom...	16
-----------------------------	----

Taira no Tadanori

Virágok vendége	16
---------------------------	----

Rankei Dorjú

Harmincnál is több éve küzdök... 17

Goku Kjonen

Az igazság... 17

Szajondzsi Sósi

És leszállt az ég... 17

Súhó Miócsó

Kabócapáncél... 17

Kozan Iesikió

Üres kézzel jöttem... 18

Mumon Genszen

Az élet örökké forgó kerék... 19

A lét örök-forgó kerék... 19

Az élet barlangból áradó ködfelhő... 19

Taiheiki

Részlet A Nagy Béke Krónikájából (*Heike Monogatari*):

Mondják, régtől fogva... 19

Élet s halál nincs... 19

Se élet, se halál... 20

Minamoto no Tomojuki

Részlet A Nagy Béke Krónikájából (*Heike Monogatari*):

Élet s halál közt imbolygok... 20

Ikkjú Szódzsun

Most, halálom óráján... 20

Van e bárki a világközponttól... 21

Siaku Niudo

Kardom suhintva... 22

Óta Dókan

Ha nem tudnám... 22

Kaiszen Dzsóki

Nem kell hegyre mászni... 22

Óuesi Jositaka

A győztes is... 23

Ueszugi Kensin

Egy kupica pálinka csupán... 24

Tojotomi Hidejosi

Harmatként jött életem... 24

Harmatcsepp jött s ment... 24

Hódzsó Udzsimasza

Őszi szele estémnek... 24

Tokugava Iejaszu

Elmész-e vagy maradsz... 26

Gessu Szóko

Belégzés, kilégzés... 26

Kumazava Banzan

Búcsúzó... 28

Macuo Basó

Úton, betegem... 28

Úton, betegem... (2.) 28

Ezen az úton... 28

Száraz ágon ül... 28

Levéltelen ágra... 29

Elszállt a tavaszi este... 29

A tücskök énekében... 29

Issó halálára 29

Szellőztetni köntöst... 29

Az első hó... 29

Halál 29

Mukai Kjorai

Húga, Csine-dzso halálára 31

Csine-dzso

Könnyen felragyog... 3

Koszugi Issó

Szívem mélyén... 31

Konisi Raizan

Sajnálom... 32

Sajnálom... (2.) 32

Kikaku Takarai

Téli éjen... 32

Téli éjcsendben... 32

Edo tavaszán... 32

Siba Szonome

Van virág... 33

Mélyül az éj... 33

Rég elszáradt... 33

Ismeretlen férfi

Kivégzés előtt 33

Hokusi

Írok, törölök...	35
Hamu, leégett kunyhómé...	34
Itt kunyhóm pernyéje...	35
Egy futó pillanatra	35

Zaisiki

Dér a fűvön...	35
--------------------------	----

Maszumi Kató

Lement a hold...	36
----------------------------	----

Hakuin Ekaku

Óh, fiatalok!...	36
----------------------------	----

Kansu

Bár eltűnt az őszi hold...	36
--------------------------------------	----

Fukuda Csijo-ni

Rémeg a forró lég...	37
Akárhogy is...	37
Folyondár tartja...	37
Haiku Basó portréján	37
A kimonó...	37
Az asszonyok megint...	37
Ma kivételesen...	38
Lila füstfelhő...	38
Búcsú...	38
Pillangó	38

Csoha

Örjögő tengerbe...	38
------------------------------	----

Dzsokun

Bong az újjévi harang...	39
------------------------------------	----

Tokó

A halálvers...	40
A halálvers... (2.)	40

Josza Buszon

Bár minden lyukban...	40
A templom harangjában	40
Felhőt hörpölve...	41
Szirmok hullanak...	41
Éjszaka...	41
Éjsötétben...	41
Csontjaimban érzem...	41
Nem maradt más, mint...	41
Nincs más hátra...	41

Ginko

Lucsokká lett	43
Olvad a tél hava	43
Látod, hogy lesz...	43

Kosigaja Gozan

Hó hullott tegnap...	43
------------------------------	----

Karai Szenrjú

Legyek nektek, mint...	43
Mint lótuszlevélről...	44
Jeges a tél szele...	44

Miura Csora

Fűz ágai közül...	44
---------------------------	----

Enomoto Szeifu

Öreg pillangónak...	44
-----------------------------	----

Hakuen

Álom lett volna?...	44
-----------------------------	----

Motodzso

Csora halálára	46
--------------------------	----

Hamei

A lét vége egy...	46
---------------------------	----

Rjókan Tajgu

Fonákját mutatja...	46
-----------------------------	----

Morija Szenan

Temessetek...	47
-----------------------	----

Kacusika Hokuszai

Kísértetként...	47
-------------------------	----

Kobajasi Issza

Harmat a világ...	49
Hallva a kakukk...	49
Szentjánosbogárnyi...	49
Jánosbogárnyi...	49
Mosolyogva...	49
A halál ma ismét...	49
Száznyolcszor...	50
A fakopács...	50
Év vége van...	50
Kunyhóm szentjánosbogara	51
Fúj az őszi szél	51
„Készüljetek, készüljetek...”	51
Lélekharang	51

A halál istenei	51
Kismacskahalál	51
Van a világon...	51
Bárcsak itt volna...	51
Mily furcsa élni...	51
A pokol tetején...	52
Tavaszi zivatarban...	52
Csúszómászók...	52
Míg a Buddhához imádkozom...	52
A legnagyobb melegben...	52
Ahol ember van...	52
Nyáréji ég...	52
Kistücsök...	52
Nincs idegen...	53
Nézd a szitakötő...	53

Baisieu Szakurai

Lehull egy kaméliaszirom...	54
Téli éjszakán...	54

Kiba

Vén testem...	54
-----------------------	----

Nandai

Olvadó hó az élet...	54
Mert idő van...	54

Teisin

Édes álmom	55
Te voltál tényleg	55
Távoli hullámok	55
Veled	55

Gizan Zenrai

Jöttem e világra...	57
-----------------------------	----

Hankai

Vége az évnek...	57
--------------------------	----

Tanaka Sutei

Dér nyári napon...	57
----------------------------	----

Bainen

Most, hogy betört...	58
------------------------------	----

Cukioka Jositosi

Erősödő fényével...	58
-----------------------------	----

Hajasi Tadataka, „Icsimu”

Ha megszakad...	59
-------------------------	----

Maszaoka Siki

Datolyaszilvába...	60
Nyugvó napba...	60
Cseresznyevirág...	60
Alkonyi hold	60
Megőlvé egy pókot...	61
Pókra tapostam...	61

Nacume Szószeki

Elszállt a varjú...	61
Könyörtelenül...	61

Vakajama Bokuszui

Távolodó világ?	62
Fehér madár lebeg felettem	63
Végtelen rejtélyű...	63
Őrök titok...	63
Ősz aprócska virága...	63

Szunao

A vérköpés...	63
---------------	----

Ozu Jaszudzsiró

Mu	64
----	----

Nakagava Szoen

Könnyed sóhajod...	66
Szerzetes ül...	66
Pap ül hóviharban...	66

Misima Jukio

Könnyed esti vihar mesél...	66
-----------------------------	----

Prológus

Dzsiszei gyakor és ma, a fordító utószava	69
---	----

25. A szamuráj harci öltözete
A harci öltözet és fegyverek viselete
című 1848-as kiadványból
(Szamurájmúzeum, Berlin)

Mindannyian szamurájok vagyunk,
gazdagok, szegények,
fiatalok, öregek.
Tévedésünket értem.

Képek jegyzéke

Köszönettel a berlini Szamurájmúzeum engedélyéért.

Első borítókép: Kacusika Hokusai: Basó, a költő (19. sz.-i fametszet, public domain)

Címlapkép: Dettre Gábor felvétele: Amitábha Buddha (Edo-korszak, 1603–1868)

Dettre Gábor felvételei: 2-5-6-7-9-10-12-13-18-19-20-21-22-23

Kerekes Judit felvételei: 1-3-4-8-11-14-15-16-17-24

Kazumasza Ogava fotója: 25 / Harcoló szerzetes katonaruhában (public domain)

26. Kazumasza Ogava: Harcos szerzetes
19. század

A lét illúzióját felismerő,
az életről lemondani képes harcos szerzetes tévedése vajon mi?

Cédrus Művészeti Alapítvány
1136 Budapest, Pannónia u. 6.
Mobil: (30) 511-3762
E-mail: szon46gy@gmail.com

Felelős kiadó: Szondi György
Tördelőszerkesztő: Szondi Bence

Nyomdai kivitelezés: Érdi Rózsa Nyomda

ISBN 978-615-6801-04-3

Sok év után ismét van új játékfilmem. Akkor is van, ha egyelőre csak én tudok róla. Ki tudja, mikor kerül a moziba. De van. A várakozás őrjítő hetei visszavittek a „dzsiszei”-hez (japán halálversek) és a fordításhoz. Aztán, nem is gondolva a dolgok összefüggésére, feleséggel elmentünk Európa egyetlen szamurájmúzeumába.

Ott hamar rádöbbsentem nemcsak a szamurájok és a dzsiszei mint irodalmi műfaj kapcsolatára, de arra is, hogy azok milyen egyszerűen és mégis milyen egyszerűtelmőséggel mutatnak rá mindenkori életünk évezredek óta tartó – és leküzdhetetlennek tűnő –, összes tragikus félreértésére, hibájára, bűnére és azok ugyanoda visszavezethető, csalárd és hazug kiindulópontjára.

Mert minden mindennel összefügg. Vagy ha nem is, bennem minden mindennel összekapcsolódik. Az okokat persze nem tudom. Csak a tényeket. Hogy vagyunk, és hogy nem tudjuk, miért vagyunk. Kell-e ennél erősebb istenbizonyíték?

Detre Gábor

